HET ROOMSCHE KERKGEBOUW

DOOR M. C. NIEUWBARN. OP: S. THEOL: LECT.

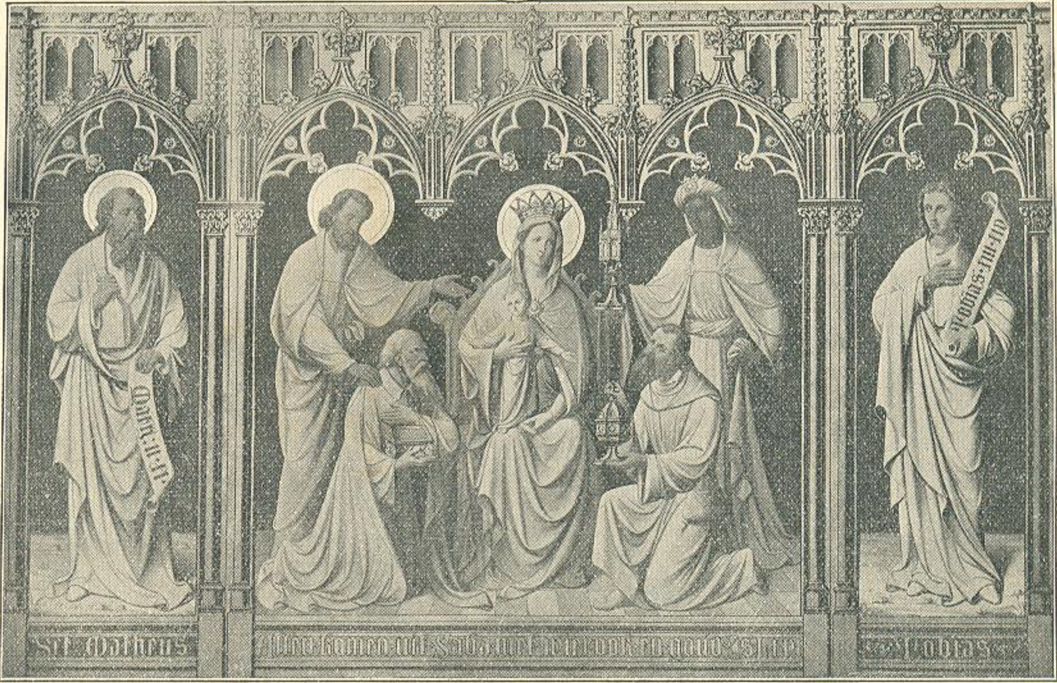


1908

TOOROP

BLADWIJZER.

Plaat 1.



Aanbidding der Drie Koningen. — W. Mengelberg. — St. Ignatius-kerk te Nijmegen.

HET ROOMSCHE KERKGEBOUW

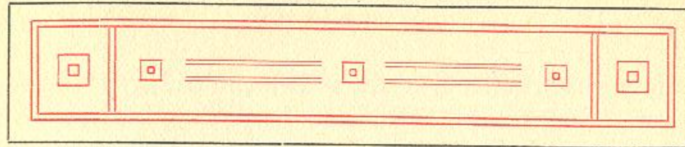
LEER DER ALGEMEENE SYMBOLIEK EN IKO-
NOGRAFIE ONZER KATHOLIEKE KERKEN,

DOOR M. C. NIEUWBARN, O. P.; S. THEOL. LECT.



UITGEGEVEN BIJ FIRMA J. F. KLOOSTERMAN
BOEKHANDEL TE NIJMEGEN; 1908

IMPRIMI PERMITTIMUS: FR. A. VAN DEN ELZEN, O. P. VIC. PROV.; TH. V. D. ACKER, O. P. MAG. S. THEOL.; A. RIJKEN, O. P. MAG. S. THEOL.; 8 DEC. 1907. EVULGETUR: J. POMPEN, VIC. GEN. BUSC. 'S-HERTOG. 29 JAN. 1908.



AAN DEN LEZER.



De volgende verhandeling wordt met eenig vertrouwen aan onze katholieke Landgenooten aangeboden, „in weerwil" of wellicht „omdat" het oude slagwoord: „hoe meer nabij, hoe minder bekend" voor den *kerkbezoeker* en zijn roomsch *tempelgebouw* bijkans schijnt uitgevonden. Een begeleidend woord over de strekking van dit geschrift is hier dan een eisch van praktijk, maar eerst iets over de aanleiding en den vorm van het verschijnen. Het was op een talrijk bezochte vergadering der „Apologetische Vereeniging P. C.", dat een gedachtenwisseling aldaar ontsponnen, een bepaald en veranderd doel bestemde aan een vrij lijvige verzameling van bouwstoffen over het „kerkgebouw" en hetgeen daaraan vastzit.



Sinds zeer langen tijd opgetast, bleven zij den tijd en de gelegenheid inwachten, om eventueel tot een meer wetenschappelijken wegwijzer in de hoven der „Symboliek en Ikonografie" te worden bewerkt. Op bovengezegde bijeenkomst nu, klaagde men met het droevigst recht over de even algemeene als volstrekte *vervreemding* onzer katholieke kerkbezoekers in zake van den geestelijken, *symbolieken zin* van ons *roomsche kerkgebouw*, van die „heilige stede Gods", waarin de Zaligmaker onder Zijne schepselen verblijft.

Men had buitendien de welwillendheid van eenige verwachting te stellen op een besnoeiing tot een beknopt-populaire voorstelling van het reeds grootendeels gereed liggend studie-materiaal. De aktieve Vereeniging toonde niet enkel hare waardeerende belangstelling, maar zij wilde meer; zij verlangde, om zelve de zaak krachtig in handen te nemen, tot een breede verspreiding onder het volk; tot welk doel ik het volgende geschrift even gaarne als dankbaar beschikbaar stelde. Een volksboek dus? Ik wenschte, dat het dit zijn mocht in de goede en frissche beteekenis van het woord, dat het wat *algemeene stemming* zou wekken voor die vol-kerkelijke gevoelens, welke de symbolieke scheppingen doorleven. „Het beeld is een boek, vol godsdienstige leeringen," zoo zei men oudtijds, naar kerkelijken geest; maar wie verstaat het te lezen? Bij het naar-buiten-leven der hedendaagsche maatschappij, bij de ongevoeligheid en den wansmaak van onbevoegden in de dingen van liturgische schoonheid, heeft het *geestelijk* zien en gevoelen van het individu jammerlijk veel van zijn *inwendig zieleleven* ingeboet. De „symboliek" is niets anders geworden dan een fraaie stoffeering, en een statelijk dekoratief, welke in een vreemd-doende, onbegrepen taal tot den geloovige spreken; hetzelfde met de „ikonografie". Toch verlangt men beelden en houwt of giet men beelden en, eenmaal geplaatst, doen zij slechts den pooveren dienst van een hoogstens niet-alledaagsch, maar volkomen karakterloos ornamentstuk van het kerkgebouw.

In onze moderne dagen valt er een strooming naar mystiek, symboliek, liturgie en dergelijke, zoowel in literatuur als in artistiek, te vermelden. Al is dit leven, lang niet immer, uit een gezonden bodem opgebloeid, het schijnt toch christelijk-wijs om van dien tijdgeest te leeren, en voor ons Katholieken, wat overvloediger en vaker te gaan putten uit onze *eigene*, overrijke *liturgische* wetenschappen en kunsten, welke den stempel der volle waar- en schoonheid dragen van Christus' heilige Kerk. De overtuiging begint zich iets meer algemeen te ontwikkelen, dat ook in *die* richting de „verdieping" van het godsdienstig bewustzijn is te zoeken en te vinden; het is reeds iets, het is reeds veel.

De achterstaande bladen pogen dat wordend streven te ondersteunen.

Om hiertoe iets bij te dragen, gold het als eerste wet, van sober te zijn in de *voorstelling*, al houde men hier redelijkerwijs in het oog, dat aan de behandelde zaken het eigenaardig karakter niet valt te onttrekken. Voorts was er reden te over, om ook sober te zijn in de *zaken* zelve, waar wij poogden om dit hobbelige en bijna onafzienbare terrein op onze wijs in kaart te brengen. Want de bronnen dezer vakken zijn in den loop der eeuwen tot een ontzettenden omvang opgehoopt. Zoo spreekt b.v. Dr. J. Sauer in zijn zeer opmerkelijk dissertatie-geschrift over de „fast unübersehbare Litteratur" en behandelt daar slechts een ondergeschikt fragment, namelijk „den Behälter für das Taufwasser"; en iets dergelijks zou van ieder onderdeel te zeggen zijn. Wij beperkten ons dan tot de *hoofdlijnen* der *Symboliek* en *Ikonografie* en meenden hier strikt te moeten vermijden alle wetenschappelijk apparaat, uitvoerige uitwerkingen, citaten, literatuur-opgaven (¹) en soortgelijke. Kunsttermen werden slechts spaarzaam en immer verklaard gebezigd, schoon niet geheel verwaarloosd, ter wille van het veelvuldig gebruik; het register wijst die ten overvloede den lezer aan.

Ook weerstonden wij de verzoeking tot beschrijvingen

(¹) Voor den belangstellende plaatsen wij aan het slot een lijst van door ons gebezigde bronnen, welke de symboliek en ikonografie in het algemeen behandelen; geraadpleegde detail-studies laten wij ongenoemd.

van partikuliere toepassingen der kunst, evenzeer als van interessante afwijkingen hier of in den vreemde. Evenwel werd er ernstig naar een *betrekkelijke volledigheid* in dezen gestreefd, om in het kleinste bestek de belangrijkste gegevens der symboliek te verzamelen, door de details dezer kerkkunst in de beheerschende *beginselen* te omvatten, zoowel met betrekking tot de hoofd- als tot de onderdeelen dezer materie. Nog voeg ik er bij, dat wij uitsluitend de logische hoofdwegen betreden en niet de vaak bizarre zijlijnen, waarop de kunst somwijlen aan het dolen is geraakt.

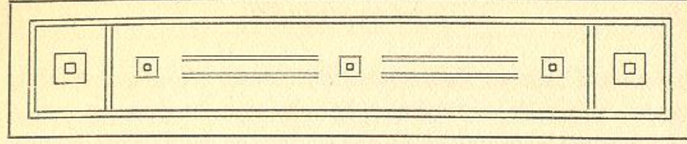
Ten slotte, een verlangen. Dit geschrift brengt de *algemeene* leer der genoemde zaken. Voor het bekend zijn met de *details* der *onderscheidene* kerken in ons land, is dit uiteraard onvoldoende. Deze of soortgelijke behandeling kan slechts tot eene *onontbeerlijke inleiding* strekken, waarbij een eventueele en gehoopte „Kerkgids" van deze of gene plaats [1], kan worden aangehecht. Een *Kerkgids?* Waarom niet? Iedere stad, ieder dorpken bijkans, hebben hunne *lokale* wegwijzers, maar onbegrijpelijkerwijs heeft men zich nog in geene enkele plaats tot een *„ikonografischen gids" harer kerken* gezet.

Mocht deze proeve van behandeling — zietdaar mijn begeeren — een stoot geven ten goede, om hier en ginds en allerwegen *plaatselijke kerkbeschrijvingen* voor ons roomsche volk te doen verschijnen, waardoor de majesteit van „het hooge Huis des Heeren", de heerlijkheid der gewijde *kerksymboliek*, in beeld en in bouw tastbaar zal uitstralen voor de kerkbezoekers aldaar.

Nijmegen
S. Dominicus-college.

DE SCHRIJVER.

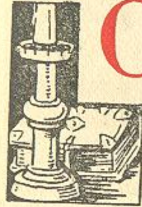
(1) Hetgeen wij hier voor de praktijk bedoelen, wordt verduidelijkt door de tegelijkertijd verschenen studie: „Officieele Kerkgids van Nijmegen: ikonografische beschrijving der parochiale, Nijmeegsche Kerkgebouwen", bij den uitgever dezes.



□ I. DE KERK-SYMBOLIEK. □

I. INLEIDING.

„De kunstenaars der middeleeuwen hebben van de Christelijke Kerk een soort van nieuwe schepping gemaakt; zij hebben er al wat in de zichtbare en onzichtbare wereld geschapen was, als een heldendicht van lijn en steen in samengebracht. VIOLLET-LE-DUC.



Ons roomsch kerkgebouw heeft zijn eigen karakter. Men herkent het onmiddellijk te midden van andere bouwwerken, zelfs in weerwil der verscheidenheid in omvang, vorm, stijl, voorkomen, of wat dan ook, daar het buiten alle andere dingen, zich als „een roomsche kerk" aan ons toont. Want hoezeer die kerken bij den eersten blik van elkander schijnen af te wijken, er openbaart zich in alle de *algemeene* en *zelfde* geest van het „huis Gods". Onder dit licht bezien, bestaat er tusschen die onderscheidene kerkgebouwen zelfs niet het geringste, onderlinge verschil, gelijk wij zien zullen bij ons gezamenlijk tempelbezoek, waartoe ik u thans met mij uitnoodig.

Ook springt het dan ook in het oog, dat de volgende beschrijving van „het roomsche kerkgebouw in het

algemeen" als de *gemeenschappelijke verklaring* heeft te gelden van *alle* katholieke bedehuizen *in het bizonder*, beschouwd namelijk in hunne onderling-gelijke beteekenis van een „woonplaats des Heeren". En nu moge men denken aan een statelijken tempel met zijn geweldigen omvang, of aan het poovere kerkje van het armste dorpje, aan een eeuwenoude, roemrijke kathedraal of aan een haastig neergezette noodkerk, het is ons juist gelijk: zij zijn alle doortrokken van hetzelfde hooge beginsel, namelijk dat de roomsche kerk is: „het christen bedehuis, waar de God van liefde onder de menschen woont."

En die „Kerck is vol van Godt", gelijk de oude dichter zegde, waarmede hij de aan iederen Katholiek bekende waarheid herhaalde, welke reeds overlang door de h. Schrifturen was uitgesproken, dat „de kerk is het heiligdom des Heeren".

Gelijk wij, kinderen der 20[ste] eeuw, ons in ootmoed neerbuigen, begroetend en aanbiddend onzen goddelijken Zaligmaker, verblijvend, daar vóór ons, in het h. Tabernakel, gelijk wij weten en gevoelen, dat de majesteit des Heeren hier door de ruimte van ons tempelgebouw zweeft, zoo deden en zoo wisten ook onze Vaderen des geloofs, want ook hunne kerken waren „de woontente van den levenden God", die onder zijn volk zijn intrek had genomen.

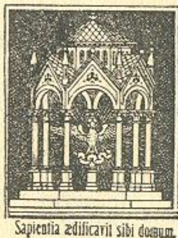


Fig. 1. „De Wijsheid bouwde zich een huis": de Kerk vervuld van God den H. Geest.

1. Niets is dan ook natuurlijker, dan dat ook dit *stoffelijk gebouw* voor hen een edeler beteekenis bezat, dan slechts van een volks-verzamelplaats, van een grootsch monument of iets dergelijks; het verkreeg, en reeds zeer spoedig, een bepaalden *geestelijken zin*, voortspruitend uit het *doel*, van te zijn „een tabernakel

of woonverblijf van den hoogen God des hemels". Reeds „spoedig", zegden wij. Het is namelijk zeer opmerkelijk, dat toen in de twaalfde en dertiende eeuw eenige belangrijke en uitvoerige geschriften in nauwkeurige orde en vaste beslistheid de beduiding van het kerkgebouw en diens toerusting, begonnen te vermelden, dat deze verhandelingen toen reeds weinig meer behoefden te zijn dan een *verzameling* der *bestaande* uitleggingen, welke reeds lang te voren door het volk algemeen waren begrepen, aangenomen en niet meer losgelaten, alhoewel de Kerk zelve hare uitspraken hiertoe niet had afgekondigd.

2. Want men houde in het oog, dat de hierna volgende verklaringen niet behooren tot de leerpunten van ons heilig geloof, van hoeveel christelijk gevoel zij overigens mogen doen blijken. Evenwel behouden zij eene hooge waarde. Zij zijn immers de vrome en eerbiedwaardige beeldspraak, opgewassen uit het christelijke, vol-dichterlijke geloofsleven onzer oudste en onzer middeleeuwsche kerkgenooten.

3. Daarbij ook dit. In enkele *bizonderheden* beschouwd, zou ik eenige dier toelichtingen hier en daar niet van willekeurigheid willen vrijpleiten; wij nemen die dan ook in de volgende bladen niet op, daar wij ons slechts op den vasten bodem der symbolieke wetenschap blijven bewegen. Maar de *hoofdlijn*, welke die verklaringen onderling verbindt, is gemeenlijk zoo logisch getrokken, en in zulk dadelijk verband met onze katholieke leer, dat de Kerk zelve die meermalen heeft opgenomen in haren officiëelen eeredienst of *liturgie*.

Ten overvloede hebben die symbolieke toepassingen een zeer machtigen invloed tot op den dag van heden, in den *kerkbouw* blijven uitoefenen.

4. Welnu, alle deelen en onderdeelen, alle versieringen, groot en klein, alle lijnen en kleuren, bloemen

en beelden ontvingen hunne *gewijde* beteekenis, want alles, wat alledaagsch was of profaan, werd in den dienst des Heeren omgezet tot voorwerpen met een hoogere bedoeling en strekking.

Kortom, alle de *stoffelijke* vormen en bestanddeelen werden bezield met een hooger en *geestelijk* leven, gesproten uit de alles beheerschende *bestemming* van „het hooge huis des Heeren". En zoo kwam het, dat Sint Franciscus in heiligen naijver kon benijden de vele steenen in den koorwand, welke dag en nacht hun Schepper in het h. Tabernakel omringden; zoo wierp zich de h. Ignatius op den altaargrond neder en kuste dien geheiligden bodem of het drietal treden, welke er voerden naar het altaar, de volheerlijke rustplaats van zijn God. — Met andere woorden, die op zich zelf alledaagsche zaken van bouwsteenen en kerkvloer, werden als gewijd door de hooge bestemming, waartoe zij in dienst waren.

Hier naderen wij reeds het domein der *symboliek*.

□ HET WEZEN. □

1. Die wetenschap omvat namelijk de kennis der zinnebeeldige beteekenis van eenige bepaalde *zinteekens*, *figuren*, *afbeeldingen*, *herinneringen*, *toespelingen*, kortom van *kerkelijke symbolen*. Deze nu zijn de stoffelijke zaken of vormen, waardoor wij „bij vergelijking" aan iets anders, gewoonlijk aan iets edelers en hoogers, worden herinnerd. Wij zijn b.v. door de smettelooze blankheid eener lelie-bloem getroffen en denken dan, als onwillekeurig, aan die edelere en hoogere reinheid van een zuiver gemoed en spreken dan vergelijkenderwijs van de „lelie-witheid der ziel"; met andere woorden, de lelie is ons het symbool (zinnebeeld, afbeelding, vooral embleem) der zuiverheid des harten. De *kerksymboliek* zou dus in den meest uitgestrekten zin alles omvatten, waarbij van symbolen

sprake komt, maar wordt gewoonlijk in een engere beteekenis gebezigd, namelijk in betrekking tot het *kerkgebouw* en zijne samenstellende deelen. Wij noemen voorts het begrip der vast aangenomen beteekenissen eeniger bepaalde voorwerpen en vormen, welke bij de voorstellingen der *beelden* in gebruik worden gehouden: de kerkelijke *beeldenleer* of *ikonografie*, maar hierover later. Beide wetenschappen tezamen zijn een deel der *ecclesiologie*, of wetenschap en behandeling der kerk en hetgeen daartoe wordt gerekend, in het kort der *kerk-kunst* of kerk-wetenschap.

2. Nu zou men allicht geneigd zijn, om te meenen, dat alleen de geleerden, de Heiligen Gods of uitsluitend de fijner bewerktuigde dichters en denkers een dergelijke poëtische en gewijde beduidenis aan „het huis des Heeren" hebben gehecht. Men zou zich evenwel vergissen. Alhoewel het grootste deel van het middeleeuwsche volk — levend vóór de uitvinding der boekdrukkunst — niet verstond de geschreven letters te ontcijferen der al te kostbare handschriften dier dagen, het wist echter des te juister de waarheden van hun roomsche geloof, of de vrome gedachten hunner geestelijke schrijvers te lezen in de *algemeen bekende beteekenissen* van *grondplan*, *opbouw* en *versiering* der kerken, want „het beeld, zoo zei men, is het godgewijde boek van hen, die het lezen niet verstaan." Natuurlijk hield ook in dezen, de kennis met den persoonlijken graad van ontwikkeling der kerkbezoekers verband.

3. Wanneer de geloovige zijn tempel binnentrad en daar b.v. in de voorhal door beeldwerk — of later door glasschildering op het westervenster — het laatste oordeel vond uitgebeeld, dan zag hij aan de *rechter* zijde de „vijf *wijze*," aan de linker de „vijf *dwaze* maagden" den Zaligmaker vergezellen en hij begreep

onmiddellijk — reeds uit de plaatsing — dat de eersten ter verheerlijking, de laatsten ter verwerping waren opgeroepen. De meer ontwikkelden in dezen, wisten bovendien dat het *vijftal* der wijzen op de vijf vormen der inwendige volmaaktheid doelde, gelijk dit der dwazen zinspeelde op de zondige lusten der vijf zinnen. Ook zagen zij b.v. in den vergulden lichtkrans (nimbus) achter het hoofd van een der heiligen-beelden, de aanduiding der gelukzaligheid van een uitverkorene des hemels en zij wisten tevens, dat een soortgelijk teeken, maar buitendien met een kruis gesierd (een „kruisnimbe") van de Godheid des Zaligmakers getuigde.

4. Dergelijke begrippen veroorzaakten niet enkel een intiem vertrouwd-zijn met hunne eigene kerken en hare kunst, maar waren tevens een niet te verwerpen hulpmiddel voor den kunstenaar zelven. Want toen was het, juist gelijk thans. Noch iedere bouwheer, noch beeldsnijder, glasbrander of schildermeester kon gelden als een bevoegd artist, en slechts zeer weinigen vermochten door de levende kracht van hun talent tot het „hart" der geloovigen door te dringen; maar het viel hun althans niet zwaar tot hun „geest" te spreken, daar én de bouwers én de bezoekers der bedehuizen, kinderen waren van hetzelfde roomsche volk, hechtend dezelfde begrippen aan dezelfde lijnen en vormen. Want dit was hun geleerd, zoowel door de prediking in de kerk als door het eenvoudig woord in den familiekring en ook door een natuurlijken, moeilijk te omschrijven aanleg der christenen van die dagen. Maar in één woord: zij begrepen elkander, want zij spraken in hunne symbolen dezelfde, overal gangbare taal.

5. Inderdaad was het geheele kerkgebouw voor hen met een rijk leven bezield. Van zijne ligging ten Oosten,

Plaat 2.



Kruiswegstatie. — J. Dunselmann. — O. L. Vrouwe-kerk te Nijmegen.

waar des morgens de zon verrijst, van den vorm en van de schildering der overwulfde, den hemel weergevende bekapping tot aan den kerkvloer, waarop zij de zinnebeelden der ondeugden met den voet vertraden, was hun alles van jongs af tot een bekenden kring van aanschouwing geworden. Het waren de aan allen gemeenzame symbolen, waarin zij hoorden herzeggen: de zoo vaak vernomen waarheden des *geloofs* of een ernstig vermaan tot oefening van *deugd* of schuwing van *zonden*.

6. In alle *onderdeelen* was dit rijp doordachte symbolen-stelsel doorgevoerd en daarenboven aangewend tot een *volkskatechismus*, niet in woorden, maar in *beelden* en *vormen*. Zij wisten in het kerkgebouw van zelf, maar ook in de paramenten (kerkelijke kleeding) en h. vaten, in de bloemen, planten en dieren, in de engelen-figuren en duivelsche monsters, in de kleine en groote sierdingen, zij wisten in alles te onderkennen een gekerstende voorstelling der roomsche leer.

Voor hen was het hooge schriftuurwoord in den kerkbouw tot een voor allen voelbare toepassing gebracht, namelijk dat 's Heeren „eeuwige macht en Godheid in de geschapen zaken herkenbaar en zichtbaar" lag uitgedrukt.

□ DE VERSPREIDING. □

1. Hoe nu die symbolieke kennis zoo *algemeen verspreid* was geraakt? Niet door onmiddellijke leeringen of bepalingen der Kerk; dit zegden wij reeds. Zeer talrijke, moeilijk in het kort te verklaren elementen hebben hierin samengewerkt. Als zoodanig vermelden wij hoofdzakelijk: de beschouwingen van godgeleerde schrijvers, en de liederen van religieuze dichters, de uitwerkingen van welsprekende predikanten, tallooze geestelijke geschriften: heilspiegels, b.v. beeldkatechismen,

armenbijbels (¹), te veel om hier te noemen, en bovenal de plechtige *liturgie*, welke, naar mijne meening, een der hoofdbronnen was van het geheel dezer zinvolle verklaringen der kerkbouw-symboliek.

Men behoeft hiervoor slechts oppervlakkig de heerlijke en overoude gebedenreeks na te lezen, waaronder de Bisschop de *kerkwijding* verricht. En is b.v. de geheele litanie der h. Maagd Maria — reeds sedert de 13ᵉ eeuw bij het christen volk in voortdurend gebruik — eigenlijk iets anders dan de zuiverste oud-testamentische beeldspraak, waarin de symbolieke teksten (²) uit het Hooglied en de Psalmen op de Moeder des Heeren zijn toegepast?

2. Om zich dan dat even snelle als algemeene doordringen der symbolen-leer te kunnen voorstellen, denke men ook aan de eigenaardige ontvankelijkheid van het geheele roomsche volk en zijne warm-gevoelende kunstenaars voor een dergelijke, levende bezieling van het stoffelijk-doode; ik geloof, men ademde het in met de atmosfeer dier dagen.

3. Bovendien is het zoeken naar zinnebeelden even oud als de mensch zelf. Natuurlijk, wijl die zucht opbloeit met het dichterlijk gevoelen der redelijke ziel, welke als bij aandrift de waarheid der woorden van Origenes gevoelt: „Hij, die alles met wijsheid heeft verordend, legde in elk zichtbaar schepsel een onder-

(¹) Deze vaak uitnemend geïllustreerde bijbels waren niet voor de behoeftigen bestemd, maar voor „de armen van geest", niet in staat tot lezen. Het is weer hetzelfde beginsel der Kerk, dat door de geheele historie van haar volksopleiding loopt, namelijk dat plaat en beeld de beste onderwijzers voor de onontwikkelden zijn. Die oude armenbijbels zijn onder artistiek opzicht een studie overwaard; en in onze dagen als sociaal hulpmiddel evenzeer. In het algemeen is het *beeldend* onderwijs in *kerkelijke* zaken te zeer op den achtergrond geraakt.

(²) Zoo zijn in die „Litanie van Loreto" de mystieke eeretitels („Laudes Mariae") der h. Maagd, als: zetel der wijsheid, geestelijk vat, geestelijke roos, toren van David, ivoren toren, gulden huis, ark des verbonds, deur des hemels, onmiddellijk in de H. Schriftuur aan te wijzen. Men zie overigens de „ikonografie".

richting en les terneder, opdat 's menschen ziel zich zou kunnen opheffen tot het begrip van geestelijke dingen." Het geheele samenstel der kerkelijke symboliek en ikonografie is uit dat frissche, lyrische gemoedsleven der jonge volkeren geboren en daarna in dienst genomen van de liturgie en de beschouwingen der mystieke schrijvers.

4. Toen eindelijk de persoonlijke en vaak uiteenloopende symbolen tot een bepaalden, steeds weerkeerenden vorm begonnen te komen — en dit geschiedde reeds zeer vroeg, in de elfde en twaalfde eeuw — hebben de dertiend'-eeuwsche, wetenschappelijke vaststellers Honorius van Autun en met hem Sicardus, de hoofdrichting der tallooze symbolieke verklaringen in een krachtige bedding helpen voeren en na hen hadden Durandus en een tal zijner navolgers slechts bijeen te garen en logisch te ordenen, hetgeen toen reeds in de groote hoofdzaak van onveranderlijke en algemeene volksbekendheid was.

En wat was nu het doel dezer overal gekende symboliek van het kerkgebouw?

□ HET DOEL. □

1. Alles bijeen, had de geheele symboliek de waarde eener artistieke herdenking zoowel aan het goddelijk Verlossingswerk als aan de Leer der Openbaring. „De werkelijke beteekenis van den christelijken kerkbouw, aldus een der meest bekende ecclesiologen, gaat uit van Jezus Christus en keert tot Hem weder; vangt aan en eindigt met Hem". Of, gelijk een onzer eigene, middeleeuwsche schrijvers zich uitte: die wetenschap handelt „van die sueticheit van hemelrike ende die bitterheyt vander hellen".

2. In het kort de *leidende gedachte* der symbolische wetenschap is aldus te bepalen: *De stoffelijke kerk, door den mensch opgebouwd, is het zinnebeeld der geestelijke Kerk, door den Zaligmaker gesticht.*

De geheele ontwikkeling dezer symboliek heeft zich slechts in den meest geleidelijken gang voortbewogen. Het geheele Oude Testament was namelijk, om S. Paulus' woorden te herhalen, eene *„voorafbeelding"*, een voorbeduiding en voorzegging in beelden en figuren, in personen en zaken, in alles kortom, van de *vervulling* in het Nieuwe Testament. Het geheele Oude Verbond is een *proto-type*, gelijk het de schriftuur-wetenschap noemt, van het volledige *type* in het Nieuwe Verbond. „De Patriarchen en Profeten, — aldus S. Augustinus — hunne woorden en handelingen, hun leven en hunne kinderen, waren een onophoudelijke heenwijzing naar Christus en diens Kerk; het joodsche volk, diens regeering en geschiedenis, waren slechts één langdurige voorzegging van den Verlosser en diens h. Leer".

Wij vestigen hier vooral de aandacht op, daar dit hoofdbeginsel de geheele symboliek bezielt en doorleeft.

3. Ook Christus had weleer door *beelden* en *gelijkenissen* of parabelen ([1]) zijne leerlingen en het joodsche volk onderwezen. Profeteerend over zijn dood en verrijzenis had Hij zich een *geestelijken* „tempel" geheeten. Zietdaar reeds een eerste symboliek, gehoord uit den mond van den goddelijken Stichter en Leeraar dier Kerk. De middeleeuwers nu, wilden niets anders; zij keerden het echter om. Zij schonken een geestelijk leven aan hun *stoffelijken* „tempel" en zagen dan in hun kerk en haren inhoud een voortdurende heenwijzing op den God van liefde, die er verbleef als een Vader te midden zijner Kinderen.

4. Inzonderheid is de *gotische bouworde* als die hooge, gedachtenrijke kunst én bedoeld, én meer nog, door de Middeleeuwers allengs symbolisch verklaard.

([1]) Een parabel was de gewone spreekwijs des Zaligmakers, waardoor Hij eene godsdienstige waarheid met *zinnebeelden* — ontleend aan de natuur of het dagelijksch leven — aan de hoorders duidelijk maakte.

De tempel is hun geworden tot een stoffelijk beeld der bouwing van „het hemelsche Jeruzalem", uit „levensvolle steenen" opgericht. Want die hemelstad heeft, naar het boek der Openbaringen, hare *vier* muren, ieder met *drie* poorten, naar de vier windstreken der wereld gericht, om allen in haar te doen toetreden in den naam der h. Drievuldigheid. En die *twaalf* poorten zijn weer gegrondvest op twaalf edelsteenen: de twaalf Apostelen, op wie de Kerk rust.

In voortdurende afwisseling en samenvoeging zien wij door de gotiek dien *vierhoek* steeds herhalen en door de symboliek toelichten als het symbool van het aardsche, en bovenal den *driehoek*, zinnebeeld der h. Drieëenheid, het fundament van ons geloof. Wij vinden dezen terug in bloemen en bladeren([1]), in elkaar snijdende cirkels en bouwkunstige verdeelingen van het bedehuis; aan vensters, torenspitsen en gevels; of samengesteld tot den *zeshoek*, vormt hij de figuur der „morgenster" het symbool van Maria, gelijk ook de herhaaldelijk aangebrachte *roos*. De *cirkel* is het bekende beeld der oneindigheid Gods, tot Wien te streven, de spitsboog — beeld der verrijzenis — ons stilzwijgend aanmaant.

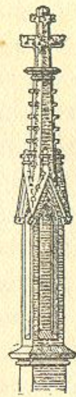
Waarheen wij het oog verder richten, naar het altaar en zijne versieringen met pinakels en „kruis-bloemen", naar de vensters en hun samengesteld maaswerk, naar het forsche portaal en den gevel, of opwaarts tot in den hoogen torenhelm, overal zien wij tevens het *kruis* verkondigen, dat de roomsche tempel is toegewijd aan onzen goddelijken Gekruiste.

Het zijn maar enkele vluchtige grepen uit die overrijke, steeds vergelijkende symboliek van „het huis des Heeren".

([1]) Het „drie-blad" of klaverblad, zinnebeeldt de H. Drievuldigheid; het „vier-blad": den Kruisdood, de wereld, de Evangelisten, de kardinale deugden; zie verder in de „getallen-symboliek".

Maar wij gaan die gewijde beteekenissen van het roomsche tempelgebouw thans in geregelde orde ontwikkelen, zoowel met betrekking tot den *vorm* als tot de *versiering*.

5. Doch wij knoopen hier onmiddellijk aan vast, dat wij, in verband met het generale plan dezer studie, dit overzicht slechts kort, zeer in het kort, mogen uitwerken, wijl de wetenschap der symboliek in den loop der tijden, een inderdaad ontzaglijken omvang heeft verkregen.


Fig. 2. Een siertorentje (pinakel) met Kruisbloem aan de spits.

Men denke b.v., hoe gedurende vele eeuwen — geheel Europa door — de belangrijkste *bouwwerken*, zoowel als de diepzinnigste *geschriften*, de heerlijkheden Gods zijn blijven verkondigen in een op *alles* toegepaste kerk-symboliek en men zal begrijpen, waarom deze tak der christelijke kunstleer, de meest ontwikkelde onder alle is geworden.

Wij moeten ons dan uitsluitend hiertoe bepalen, om de massa dezer veelsoortige bouwstoffen tot een systematisch, en zooveel mogelijk, beknopt en volledig geheel voor onze lezers te verwerken.

□ DE BASILIEK. □

De „symboliek van het kerkgebouw", welke wij thans in bizonderheden gaan beschouwen, is oud, zeer oud. Zij begon reeds te leven in de bedehuizen der vroeg-christelijke kerken, namelijk de *basilieken*(¹), om niet verder terug te gaan, naar de onderaardsche „katakomben", de begraafplaatsen der eerste Christenen.

Hoewel de symboliek onzer hedendaagsche kerken, in de middeleeuwen, allengs breeder en breeder werd ontwikkeld, zijn de grondslagen dier gewijde zinne-

(¹) Oorspronkelijk een soort van „Konings-gebouw", hetgeen op allerlei wijzen op den „Koning der Liefde" in het h. Sakrament werd toegepast.

beeldingen toch reeds in de *oorspronkelijke* kerkvormen te zoeken. Ik bedoel hier met „ontwikkeling", niet juist de *bouwkunstige* wording onzer godshuizen, maar het doorzetten en vervolledigen der *symbolieke* beteekenissen, welke in hoofdzaak, reeds door onze Vaderen des geloofs, in hunne basiliek-kerken verklaard werden.

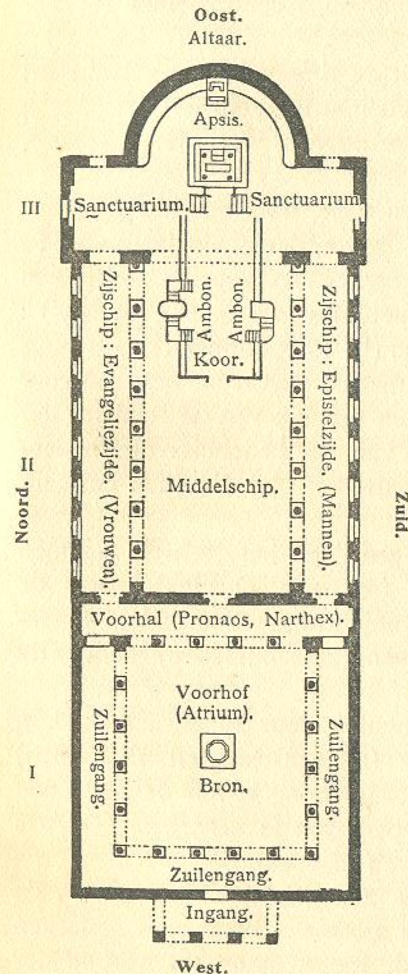


Fig. 3. Ideëele plattegrond eener Basiliek (¹).

De bodem der symboliek is eigenlijk dáár gelegd.

1. Laat ons, tot beter verstand der hierna volgende zaken, eens de eigenaardige inrichting gaan bezien, welke het roomsche bedehuis dier lang vervlogen eeuwen, in zijn meest volledigen vorm heeft kunnen bezitten.

Mag het waarschijnlijk zijn, dat de planvorm der „kerk-basiliek", oorspronkelijk is ontleend aan dien der „paleis-basilieken", zeker is het, dat er zich,

(¹) Deze plattegrond bestaat niet historisch, maar is samengesteld met de verschillende hoedanigheden, welke de onderscheidene, bekende basilieken aanwijzen.

reeds vrij spoedig, twee vaste hoofdtypen vertoonden, namelijk in het Westen de langwerpige (latijnsche), en in het Oosten, de gelijkmatige centraalbouw (byzantijnsche).

2. Beide bestonden uit de *drie* volgende geledingen: de voorhal (voorhof, voorplein, atrium; ook wel „paradijs"); het schip; de apsis (priesterkoor, presbyterie, sanctuarie, heiligdom).

3. De *voorhal* was een vrije, door een hoogen muur omgeven ruimte, in de zesde eeuw als begraafplaats van verdienstelijke gemeenteleden gebezigd. In dien voorhof bezat men een overdekte „zuilengang (peristyl)": de plaats der boetelingen ([1]); in het midden des atriums was er een fontein (cantharus) gegraven, bestemd voor het algemeen aangenomen gebruik van de reiniging der handen bij het intreden van het bedehuis: ons hedendaagsch „kruisje met wijwater" bij diezelfde gelegenheid, is hieruit ontstaan.

Tusschen die „zuilengang" en het „schip" zag men een tweede „voorhal" (pronaos, narthex), waar de minder schuldige poenitenten (de „aanhoorenden" namelijk) en de doopleerlingen (katechumenen) hadden te verblijven.

4. Het *schip* is gewoonlijk door zuilenrijen in drie, soms vijf bouwdeelen (middenschip en zijschepen) gesplitst. Het „middenschip" hoog boven de zijwanden oprijzend — om lichtopeningen te verkrijgen — was met een houten dakgewelf afgedekt.

Boven de genoemde zuilenrijen waren er in de zijbeuken, vooral in de grieksche bouwwijze, galerijen of emporen opgebouwd, meestentijds tot verblijf der vrouwen.

([1]) Er waren vier soorten van openbare boetedoeners of poenitenten: de weenenden, de aanhoorenden, de knielenden en staanden; zij mochten, òf niet, òf slechts voor een deel bij de godsdienstoefeningen, binnen de kerk, tegenwoordig zijn.

Niet zelden werd er tusschen schip en koorschelp een dwarspand (transsept) ingebouwd, waardoor de later zooveelbeteekenende „kruisvorm" ontstond, welke in den opvolgenden, romaanschen kerkstijl algemeen werd aangenomen.

5. Een hooge halfcirkel-boog („triomfboog") brengt de gemeenschap tusschen het schip en de *apsis* ([1]).

In dezen halfronden uitbouw („altaarnis") is de eenvoudige altaar-tafel op een verhooging geplaatst. De priester draagt daar de h. Misse op, staande *achter* den outer, met het gelaat dus naar het volk gewend; in den daaraanvolgenden kerkbouwstijl der romaansche periode wordt de plaats van den celebrant, om verschillende redenen *vóór* het altaar aangewezen, gelijk de liturgie nog steeds voorschrijft.

6. Meestentijds wordt het altaar door een, op vier kolommen rustende bekapping (ciborium) overhuifd ([2]); hieruit hangt een „vat" terneder — gewoonlijk bewerkt in den vorm van een *duif* („de H. Geest") — waarin het h. Sakrament berust. Tegen of voor den koorwand bevindt zich de bisschopszetel (cathedra), waarlangs zich, aan beide zijden, de banken voor de hoogere geestelijkheid rijen. De ruimte was door een hek- of muur-werk afgescheiden.

7. In het *dwarsschip* verblijven in de rechter- of noorder-zijde de meer voorname vrouwen; de mannen bevinden zich in den zuidkant; welke scheiding van geslachten overigens, op dezelfde wijze, zeer langen tijd werd, en dikwerf nog wordt, doorgevoerd.

([1]) Ook „exedra" geheeten; om zijn vorm tevens „concha" en „koorschelp" en wegens de verhoogde ligging, ook „bema" en „empore" genoemd; de latere benaming is het „hooge koor" of het „priesterkoor".

([2]) Hieronder bevindt zich dikwerf een ondergrondsche kapel, krocht (crypta) met het lichaam of de relieken eens Heiligen; ook genaamd: graf, sepulcrum subconfessio.

In kerken met slechts één schip, waren de mannen vooraan, de vrouwen achteraan geplaatst.

8. Deze apsis, is bovendien nog verlengd een afgesloten ruimte van het middenschip voor de lagere geestelijkheid en het zangerskoor. Men vindt er twee

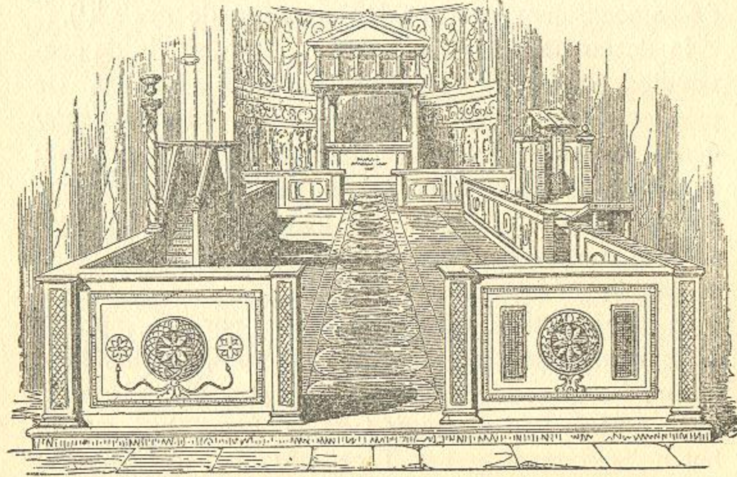
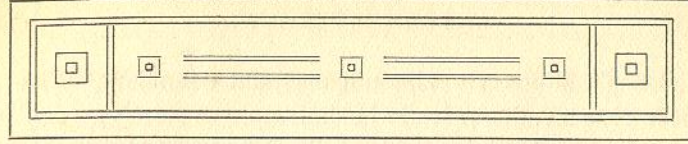


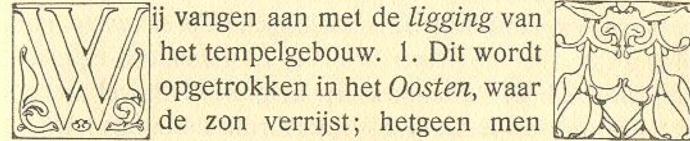
Fig. 4. Apsis eener Basiliek; Koorbanken; afsluiting (cancelli) met de twee kansels (ambo's); altaar met overkapping (ciborium); aan den rechter- of Evangelie-kansel de kandelaar met paaschkaars.

steenen kansels of *ambonen*, voor de Evangelie- (rechts) en de Epistel-lezing (links) bestemd. Een tweede afsluiting verbindt die beide ambonen en dient tevens als afsluiting tusschen apsis en schip. Uit dezen stijlvorm ontwikkelt zich in de elfde eeuw de „romaansche" bouworde; een paar eeuwen nadien de „gotische" kerkkunst. Genoemde *kerkbouwdeelen* zullen wij in onze navolgende uiteenzettingen herhaaldelijk zien weêrkeeren.



□ II. HET KERKGEBOUW. □

□ A. HOOFD-INDEELING. □



Wij vangen aan met de *ligging* van het tempelgebouw. 1. Dit wordt opgetrokken in het *Oosten*, waar de zon verrijst; hetgeen men algemeen noemt *Oriëntatie* of Oosting, waarmee men bedoelt, dat de kerk met hare lengte-as naar het oosten, het „Orient" is gekeerd, zoodat het hoog-altaar in het Oosten is opgebouwd en de ingang zich in het Westen bevindt. Dan is het bedehuis, volgens kerkelijken eisch: „in de heilige Linie (¹)" gesteld. En waar, vooral bij nieuwe kerken, de terreingesteldheid onoverkomelijke bezwaren hiertegen inbrengt, daar wordt minstens verondersteld, dat het tempelgebouw in de gewenschte richting is gevestigd.

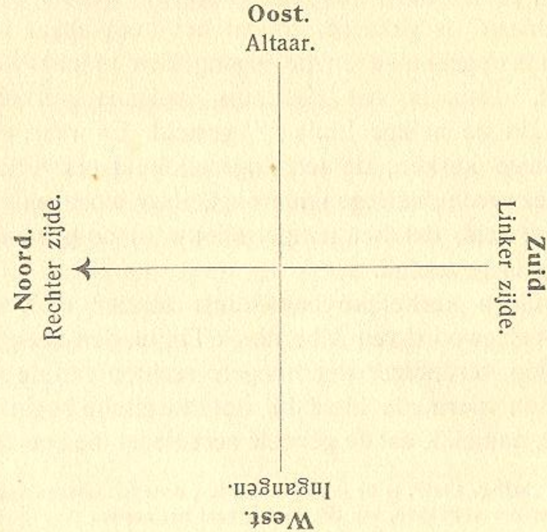
2. „Geen kerkelijke bouwkunst zonder oriëntatie", was het slagwoord van Alberdingk Thijm, den vurigen en begaafden verdediger der hoogere rechten van de kerkkunst; en hiermede hield hij het liturgische beginsel op waarde, namelijk dat de geheele eeredienst die „oostelijke

(¹) De „heilige Linie" is de denkbeeldige lijn, door het midden van schip en priesterkoor getrokken, van het westen naar het oosten.

richting" altoos als zijn uitgangspunt aanneemt. Wanneer deze b.v. den priester het h. Evangelie „ten Noorden" — waar het „land der heidenen" geacht werd te liggen — doet lezen, dan wordt hierdoor uit den aard der dingen bepaald dat het hoofd-altaar „in het Oosten" moet zijn opgebouwd.

3. Tot beter begrip, eerst echter een opmerking over dit *Noorden*. De rechter- of *Evangelie-zijde* werd door de kerkelijke kunst steeds de *Noordkant,* de linker- of *Epistel-zijde* immer de *Zuidkant* geheeten. Ook wij bezigen, in den loop dezer studie, die woorden steeds in dien geijkten, en kerkelijken zin.

„Rechter" en „linker" worden namelijk door de symboliek, in betrekking tot het *altaar* en niet tot den *beschouwer* bepaald. In alledaagsche spreekwijze zou men echter in omgekeerde orde, de Evangelie-zijde als den linker-kant beschouwen; hetgeen evenwel tegen het juistere, *symbolieke* spraakgebruik zou indruischen. De ligging der kerk wordt dus op deze wijze gedacht:



4. Was, naar de h. Schriften, het zonrijk Zuiden, de begunstigde richting, waaruit de Heer zou naderen, het Noorden is in het algemeen de minst bevoorrechte, zelfs „de minder waardige", gelijk kerkelijke leeraars zich uitspreken. Want „het duistere en ijzige Noorden is, volgens St. Gregorius, het zinnebeeld der heidensche wereld, welke in de koude der afgoderij bevrozen lag". Hierom wordt ook onder de h. Misse het evangelieboek juist naar die zijde (het Noorden) overgebracht; een symbool dus der geloofsprediking aan de heidenen.

5. Buitendien werd die noorder- of rechter-kant als het *vrouwen-pand* (matronæum) beschouwd; het tegenover liggende kerkdeel als het „mannen-pand". En bij uiterst nauwkeurige behandeling werd deze plaatsing zelfs voor de beelden der mannelijke en vrouwelijke Heiligen doorgevoerd.

6. Veeltijds werd hier ook de *doopvont* gesteld, waar het „heidensch" (nog ongedoopte) kind, uit „de vrouw geboren", het eerst werd binnengeleid.

Tot een zeer opmerkelijke gevolgtrekking bracht bovengenoemde verdeeling. Want, zoo betoogde de symboliek, is de zonde door de verleiding der „vrouw" (Eva) in de wereld gebracht, ook de vergeving is door de medewerking van „de tweede Eva" — de H. Maagd Maria namelijk — aan de aarde geschonken.

7. Vandaar, dat ook diezelfde Noord-zijde voor het Lieve-Vrouwe- of Maria-altaar bestemd werd; de Zuidkant was aan den outer van den Kerk-Patroon, en in latere dagen, aan St. Jozef toegewijd.

Een en ander kunnen wij in tallooze kerken toegepast vinden.

8. Wij keeren terug tot de „oriëntatie". Het hoofdaltaar staat dan „in de heilige Linie" of „ten Oosten". Het *Oosten* waar de zon des morgens oprijst, is het zinnebeeld van „het licht des Evangelies" en nog meer

eigenlijk van „de zon der genaden", opgaande telken dage in het h. Sakrificie der Misse.

Bovendien zag het oosterland de schepping van den mensch; dáár heeft ook onze Verlosser geleefd, geleerd en geleden en tevens zijn goddelijk zoen-offer voltrokken; daar is Christus, „de glans van het eeuwig Licht" voor ieder onzer geworden „de Zon der gerechtigheid" op aarde en „het Licht onzer verwachting ten eeuwigen leven". Ook de overlevering legt hier gewicht in de schaal. Want toen Christus op den Kalvarieberg stierf, had Hij, volgens overoude traditie, zijn goddelijk hoofd van Jeruzalem (het Oosten, het Jodendom) afgewend en naar het Westen (de heidensche bekeerlingen der toekomst) heengericht. In deze herinnering draagt ook de Kerk hare h. missen — dus de *vernieuwing* van dit goddelijk zoen-offer — in het Oosten op en de geloovigen — in het Westen geplaatst — aanschouwen dan in het altaar der Kerk den „heiligen berg van lijden des Nieuwen Verbonds".



Fig. 5. Symbolische voorstelling van het Oosten, „het Orient".

Evenzeer wordt dit kruis-offer herdacht in het

□ GRONDPLAN. □

1. Van een tweevoudigen vorm spreken ons de middeleeuwsche geschriften: van een „centraal-bouw" — symbolizeerend de *vier* windstreken en daardoor de „algemeenheid" der roomsche Kerk — en van een „kruis-bouw"; doch van den laatsten verreweg het meest. De „Kruis-Kerk"[1] ontleende haren naam uit het

[1] Die plattegrond kan naar den trant van het grieksche kruis door twee evenmatige armen gevormd worden ✚ of gelijk het latijnsche kruisteeken door verlenging van één der panden van het middenschip —|—

elkaar loodrecht kruisen van twee kerk-hallen (beuken of panden) van het „groote schip" namelijk met het „dwarspand" (dwarsbeuk, kruispand, transsept) waardoor twee langwerpige kerkdeelen — het „Oude en Nieuwe Testament" — in elkander worden geschakeld, tot één vast geheel, hetgeen men als de „eenheid der Openbaring" verklaarde.

2. Hoewel wij ons overtuigd houden, dat slechts bouwkundige redenen, bij dezen, welhaast algemeen aangenomen grondvorm, als de oorspronkelijke hoofdmotieven zijn aan te rekenen, is het buiten twijfel, dat reeds van oudsher af, de in een *kruisvorm* uitgevoerde kerk als het „Lichaam des Heeren op het kruishout uitgestrekt", beschouwd werd. Het „hoofd" het priesterkoor namelijk gelijk men zeide, rustte dan ten *Oosten*, want daar was én het Licht én onze redding geboren; de „linkerhand", vastgeklonken op den kruisbalk — de Epistelzijde dus — wees naar het *Zuiden:* het land der Joden; de „rechterhand" — de Evangeliezijde — strekte zich uit naar het *Noorden:* de woonplaats der heidensche volken; het „gelaat" was dan naar het *Westen* gekeerd en straalde zijne liefde en zegeningen uit tot de geloovige „aanbidders van het kruis huns Verlossers."

3. Buitendien worden de kerken doorgaans op eene *verhooging* aangelegd, welke langs eenige treden bestegen wordt. Dit brengt den bouwtrant der oude kathedralen nog eenigszins in onze gedachten terug, daar deze immer op een zeer aanmerkelijke verhevenheid gesticht werden; want zoo was ook de geheele Kerk van Christus boven op „de rots van Sint Pieter" gebouwd en bevestigd.

Hierop wijst bovendien het ritueel der „Kerkwijding" in de woorden: „Het huis des Heeren is gegrondvest op de kruin der bergen" en later weer: „Op heilige

bergen rusten zijne grondslagen". (¹) Ditzelfde denkbeeld zullen wij overigens bij den bouw van het voornaamste kerkdeel, het altaar weer terugvinden.

Gaan wij thans de *kerk zelve* aandachtig bezien en vooreerst den

□ TOREN OF TORENS. □

1. Als trouwe *wachters* schijnen zij bij den Westerhoofdingang te zijn opgesteld, of als de verhevene, voor elkeen zichtbare *apostelen* (inzonderheid de h.h. Matthaeus en Joannes) met „een uitgestrekte hand van steen" ten hemel te wijzen, gelijk men op zeer letterlijke wijze St. Paulus' woorden vertaalde van „te zoeken hetgeen boven de aarde is."

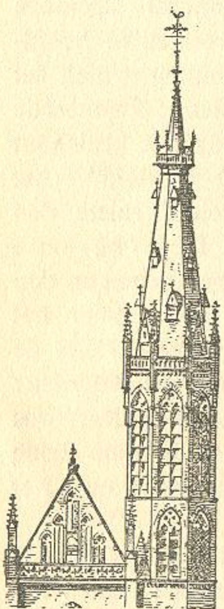


Fig. 6. Gotische toren met twee omgangen (transen): Broerskerk, Nijmegen.

2. Als lichaam van een geweldigen omvang en zwaarte, draagt de toren het karakter van onaangrijpbare, „vast-staande *kracht*" en is bovendien door zijne verhevenheid, het zinnebeeld van het „hooge *gezag*:" het symbool, zoo zegden de verklaarders, der „Almacht des Heeren"; want „de sterkste toren is de naam van God", staat er in het Boek der Spreuken geschreven. Ook is hij het beeld van het „opstijgen ten hemel", waarbij de omgang of de

(¹) Dit was juist naar het hart der symboliek, welke aan het woord „berg" steeds het begrip van „verheffing des geestes" heeft verbonden.

Zij herinnerde dan aan: het offer van Abraham op den Moria —, de Joodsche wetgeving op den Sinai —, den opbouw van Israels tempel op den Sion —, Christus' verheerlijking op den Thabor —, 's Heeren kruisiging op den Golgotha —, Jezus' hemelvaart op den Olijf-berg.

omgangen als „trappen van volmaaktheid" verklaard worden.

3. Allengs begon men den zich hoog verheffenden toren ook als een zinnebeeld der verheven h. Kerk en meer nog van de *H. Maagd Maria* te beschouwen. Zij is immers de verpersoonlijking der hoogste, menschelijke volkomenheid, welke wij dagelijks huldigen in hare „Litanie van Loreto", onder de eere-benamingen van „ivoren toren" en „toren van David".

4. Zietdaar reeds een *tweetal* (¹) toren-symbolen ontstaan: het eerste paste men toe op de vlekkelooze *reinheid* der Moedermaagd, namelijk (het blanke, onbesmette „ivoor"); daar zij in schriftuurtaal genoemd wordt „glanzend", „kostbaar", „sterk" als elpenbeen; het tweede op hare veilig beschuttende kracht van *voorspraak* (den zwaar verschansten „toren van David").

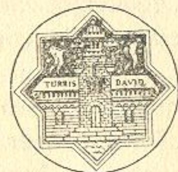


Fig. 7. De „toren van David"; Symbool van Maria.

5. Bovendien spraken de symbolisten van nog andere zinnebeelden, namelijk van de „beide testamenten" of „de twee hoofdgeboden der Liefde" tot God en den mensch, welke tevens in een meer verwijderd verband werden gebracht tot de „geestelijke en tijdelijke rang-orde" der dingen.

6. En nog andere verklaarders, nieuwere vooral beschreven die beide torens als het symbool van het *gebed*, dat de beide armen smeekende uitstrekt ten hemel, om zegen over kerk en stad.

Men ziet het, de toren-symboliek is niet weinig uitvoerig. En nu zwegen wij nog over de dakbedekking

(¹) Is er één toren opgebouwd, dan stelde men dien in de meeste gevallen aan de Noordzijde; zijn er twee opgestrokken, dan wordt door den „Davidstoren", die aan den Zuidkant en door den „elpenbeenen", die aan de Noordzijde beteekend. Men merkte hier op, dat die twee torens, ook in bouwtrant gewoonlijk zeer onderscheiden waren, waartoe die tweevoudige opvatting het hare mag hebben bijgebracht.

(schaliën), het kruis en diens appel, over den haan en over den klokkenstoel met zijn toebehooren. Het voerde ons te ver buiten ons afgeperkt bestek; want even breede als zinrijke verhandelingen zouden er te wijden zijn aan de symbolieke verklaring dezer onderdeelen, inzonderheid der dichterlijke „torenklok", welke ieders wichtigste gebeurtenissen van levensvreugd en levenswee met haren metalen stemklank begeleidt.

Thans treden wij een onzer kerken door hare hoofdpoort binnen en bemerken onmiddellijk de eigenaardige

□ INDEELING. □

Wij hebben reeds gezien bij de verklaring van den bouw der oude *basiliek,* dat het bedehuis oorspronkelijk in drieën was gedeeld, op het model der H. Kerk als „goddelijke Instelling", namelijk als: strijdende, lijdende en overwinnende.

1. Naar dit beginsel scheidden ook de Middeleeuwers hunne tempels in een *voorhal, schip* en *priesterkoor,* of naar meer symbolieke uitdrukking, in: „paradijs[1], aarde en hemel", waarmede men bedoelde de aangewezen plaatsen voor de niet-volkomen christenen (bekeerde zondaren, doopleerlingen enz.) voor de geloovigen en voor de priesters.

De *voorkerk* was weleer toegewezen aan de openbare boetedoeners. Hoog of laag in het maatschappelijk leven, hadden zij zich aan publieke misdaden overgegeven, dan werd hun het hoofd met assche bestrooid, het boetekleed om het lichaam gegordeld, en hadden zij den oogenblik af te wachten, waarop zij zich weder met hunne Broeders konden vereenigen.!

Werden in de eerste, christelijke tijden hier de agapen of liefdemalen aan de arme medegeloovigen

(1) Somwijlen werd dit „kerkdeel" zóó letterlijk opgevat, dat er kerken bekend zijn, waar, bij wijze van plechtig „mysterie-spel", Adam uit dit „Paradijs" ieder jaar werd verdreven.

verstrekt, later werden er, met gelijke bedoeling, de aalmoezen aan de noodlijdenden verdeeld. Volgens den staat van „onvolkomenheid", waarin men deze voorkerk beschouwde te bestaan, werden hier ook de *doop-kapel* en somwijlen de begrafenis-kapel gebouwd; ook was zij uit den aard der zaak eene voorstelling van de lijdende Kerk in het Vagevuur.

De oude, oorspronkelijke „voorhal" is reeds vrij spoedig, althans in het algemeen, tot een uitgebreid, en vervolgens tot een bekrompen „voorportaal" samengetrokken.

Hiervan hebben wij evenwel de merkwaardigheid te vermelden, dat in dit kerkportaal de geheele godgeleerdheid als 't ware, in beeld werd uitgedrukt, zoodat deze plaats als een middelpunt der zuiverste, middeleeuwsche symboliek en ikonografie werd behandeld! Een tegenwoordig ontzaglijke literatuur — alleen dit onderdeel behandelend — geeft daarvan zeer breedvoerige verslagen.

Door te groote kostbaarheid van het benoodigde terrein, is die „voorhal" en met haar de symbolieke beteekenis, allengs vervallen. Met het oog op den tegenwoordigen toestand van den kerkbouw, verdeelen wij dien dan ook het liefst, met den h. Gregorius van Nazianze, in slechts *twee* helften, namelijk: *priesterkoor* en *schip,* met de symbolische beduidingen van: de geestelijke en wereldlijke orde, het hemelsche en het tijdelijke, of de plaats voor de *priesters* en die voor de *leeken.* Wij doen dit te eer, wijl wij „de roomsche kerk" uitsluitend in verband met onze, *thans* in zwang zijnde gebouwen beschrijven, waar de genoemde voorkerk doorgaans niet in gevonden wordt.

Volgens boven behandelde beschouwing, beeldt die *tweeledigheid* van het *éene* kerkgebouw af: de „Civitas Dei", de gemeenschap aller geloovigen, vereenigend én Jood én heiden in het éene Chistendom, gelijk ook de twee evenwijdige *kerkmuren* zich samenvoegen in de

éene welfkap. Doch in zich zelve blijft zij in tweeën gesplitst: in den leeken- en priester-stand (clerus); hetgeen zinnebeeldig wordt aangeduid door de scheiding van het „langschip" (voor de geloovigen bestemd) van het „hoogkoor" der priesters. Op de volgende wijs werd dit nader verduidelijkt.

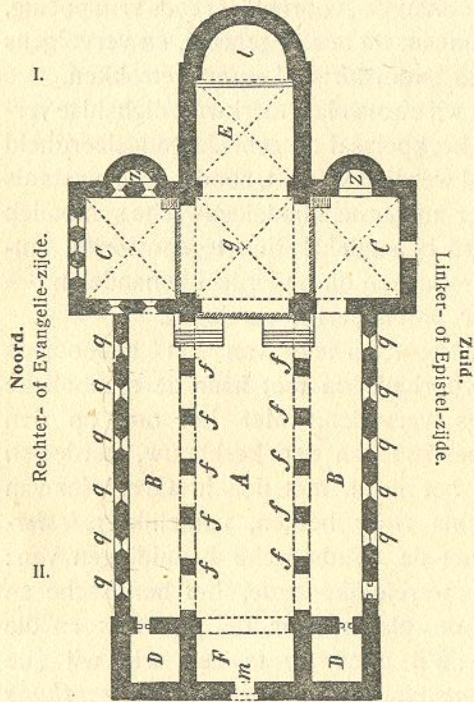


Fig. 8. Grondplan eener romaansche basiliek. A. Het schip; B. Zijschepen; CgC. Dwarspand (transsept); C. Kruisarm; g. Viering; E. Het priesterkoor; l. Altaarnis (apsis, concha). Onder het altaar is de krypt. D. Torens; F. Voorhal met ingang *m*; f. Pijlers; q. Vensters; Z. Kleine altaarnissen.

3. HET SCHIP ([1]) heet in symbolieke taal:

a. de strijdende Kerk, de vereeniging der geloovigen. Hier leert de Christen, zich te verweren tegen de aanbruisende bekoringen en hier is hij tevens zeker tegen het stormgeweld der verzoekingen, gelijk Noach zich met de zijnen in *deark* gered heeft, toen alles, rondom hem, wegzonk en verging; of gelijk *b.* St. Petrus zich op zijn *scheepje,* door Christus' woord, veilig wist, te midden van den

([1]) Wordt het schip door zuilen-rijen gedeeld, dan spreekt men van het „middenschip" en de „zij-schepen, —panden, —beuken."

woedenden golfslag op het meer van Genezareth; zooals trouwens de geheele Kerk des Heeren — als „het schip van Sint Pieter" voorgesteld — onverlet heenvaart naar de „haven der eeuwigheid". En zoo wordt zij zelve, naar de uitdrukking der kerkwijding „voor de schipbreukelingen tot een haven, waarin men bij stormgeweld het anker werpt."



Fig. 9. Het scheepje van St. Petrus: Symbool der Kerk.



Fig. 10. De ark van Noach: Symbool der Kerk.

□ 4. HET PRIESTERKOOR ([1]), □

de voornaamste geleding onzer tweevoudige kerkverdeeling, doelt, volgens de beeldspraak der hh. Ambrosius, Augustinus, Thomas Aq. en tal van andere kerkleeraren, op den „zegepralenden *hemel*", waar Christus zetelt op zijn goddelijken troon (van het h. Tabernakel) en waar Hij wordt omringd en aanbeden door zijne hemelsche dienaren, symbolisch door de priesterschaar aangeduid.

a. Somwijlen is het kerkpand, dat, in de tempels van grootere afmeting, het hoog-altaar omkranst, in *trans-* of *straal-kapellen* afgedeeld: symbolisch beeld van de stralende „doornenkroon", om het goddelijk hoofd (het hoog-altaar) des Verlossers; wij zagen immers alreeds (blz. 29), dat het hoofd des Gekruisten door het hoogaltaar werd gezinnebeeld.

b. Allengs werd het „priesterkoor" meer verhoogd, waardoor er aanleiding was, om de daaronder gelegen *crypta*—uit de oude basiliek-kerk overgenomen (blz. 23)—vollediger af te bouwen.

([1]) Het „priester-koor" geeft, reeds krachtens zijn naam, de plaats aan, voor de priesters-zangers bestemd, die in twee „koren" opgesteld bij de kerkelijke plechtigheden hunne medehulp door psalm- en ander liturgisch gezang, verleenden. In de samenwerking van dit tweevoudige „linker- en rechter-koor", zag men het eendrachtig, symbolisch samenstemmen der hemelsche reien van Engelen en Heiligen.

Het eigenlijke doel dezer onderaardsche, gewelfde kapel (krypt, krupt of krocht) onder het „hoogkoor", was het bezit eener waardige rustplaats voor het „lichaam eens Heiligen." Maar er was meer. De geloovigen wilden daar bidden bij het graf hunner voorgegane, heilige Broeders en, gestorven, wilden zij begraven zijn met en bij hen (ad sanctos, ad mortuos).

Zietdaar de leer des Zaligmakers over de *vereeniging* met onze gestorven medeleden des geloofs, in één ononderbroken lijn door de Kerk voortgezet. In de eerste, martelaars-tijden immers, las de priester de h. Misse op het graf van den heiligen Getuige des goddelijken Meesters; daarna boven diens waardige begraafplaats in de crypta en, waar deze gemeenlijk ontbreekt, gelijk in onze dagen, daar rusten toch de relieken der Heiligen in den gewijden altaarsteen, waarop het goddelijk Offer wordt voltrokken.

c. In navolging alweer der afscheiding (cancelli) in de oud-christelijke basiliek, werd het „priesterkoor", ook in de middeleeuwsche kerken, van het „schip" afgezonderd gehouden, door een hekwerk, *balie* of dokzaal (¹); bij welke afsluiting, aan de geloovigen tevens de h. Kommunie werd uitgereikt. De balie verdween en de kommuniebank bleef ons, te dezer plaatse, aan de vroegere toerichting der oude kerkgebouwen herinneren.

d. Priesterkoor en schip waren dus én van elkander gescheiden én met elkander in het ééne kerkgebouw verbonden; welke tegenstelling het geheele kerkbouwsamenstel beheerschte. De symbolieke vergelijkingen

(¹) *Dokzaal* (of doxaal, okzaal, soms hoogzaal) was aanvankelijk een tribune of galerij aan den ingang van het priesterkoor, waarop de evangelie- en epistel-lezingen, de zang en het orgelspel werden voorgedragen; later ook op het zangkoor toegepast.

Een andere benamfng was *Jubee,* waarschijnlijk afgeleid van „*Jube* Domne benedicere: wil, o Heer, uw zegen schenken", waarmede de lezer of zanger (van Evangelie of Epistel) aan den Officiant de benediktie vroeg.

lagen hier voor het grijpen. Men dacht onmiddellijk aan: de aarde en den hemel, aan het tijdelijke en het eeuwige of de wereldlijke en geestelijke rechtsmacht.

Die afscheiding werd voornamelijk bewerkt door den

□ 5. TRIOMFBOOG, □

welke waardige benaming op den welfboog betrekking heeft, die uit het „schip" (de strijdende Kerk) naar het „priesterkoor" (de zegepralende Kerk) heenleidt; want door hem wordt men tot „de eeuwige overwinning (triomf)" binnengevoerd, het genieten namelijk van het „bijzijn de Heeren" in het h. Sakrament des Altaars.

Heeft de Zaligmaker ons dit mogelijk gemaakt door zijn kostbaar kruislijden, dan plaatste men ook terecht, tot een dankbare uiting van christelijk gelooven, tusschen schip en priesterkoor het *triomfkruis*, op de zooeven genoemde jubee of — bij ontbreken daarvan — op een balk („apostel-balk"), welke de koorwanden verbond. Meermalen wordt ook die balk gemist en wordt het Kruis, met dezelfde zinduiding, uit de welfkap neergehangen.

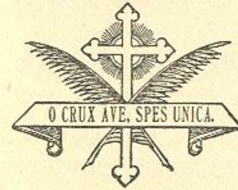


Fig. 11. „O Kruis, onze eenige hoop, wees gegroet."

Steeds weer, gelijk in de geheele, kerkelijke symboliek, hetzelfde hoopgevende uitgangspunt des geestelijken levens: door Christus' *kruis* en dood, onze verlossing en onze *triomf*.

□ 6. DE DOOPKAPEL. □

In vele beroemde, Europeesche tempelgebouwen is de doopkapel (baptisterium) tot een schitterende schatkamer van kunst en ikonografie geworden, op grond harer rijke, symbolieke belangrijkheid.

1. De beheerschende ideeën zijn hier de volgende:

a. de doopkapel is *afgezonderd* door een muur, gewoonlijk echter door een hekwerk, van het groote kerkruim, wijl de intredende nog niet rein is gewasschen

door het h. Doopsel. Natuurlijkerwijze werd de *noorderbeuk* hiervoor als aangewezen geacht, als de symbolieke plaats namelijk van het heidendom en de zonde. Daarom ook, gelijk de kerkelijke voorschriften eischen, moet zij worden opgebouwd

b. aan den *hoofdingang* van het bedehuis, wijl zij doet binnengaan tot de gemeenschap der geloovigen en der heilige Sakramenten.

2. De *vorm* is vierkant (de wereld, de zonde) of rond (de genade Gods,) of achtzijdig (de volmaaktheid), volgens later te verklaren beduidingen.

3. Het h. Doopsel wordt „in den naam der h. Drievuldigheid" voltrokken. Dit hoofdbeginsel schonk aan het getal *drie* eene voortdurende, symbolische toepassing. *Drievuldig* is namelijk de verzaking aan den duivel, evenzeer als de geloofsbelijdenis aan God, gelijk ook driemalen afwasschingen met water zijn voorgeschreven, buitendien daalde men oudtijds drie treden naar de doopkapel af, om later drie treden omhoog te stijgen naar den kerkbeuk.

4. Het voornaamste bestanddeel dezer kapel is de *Doopvont.* Naar symbolieke lezing behoort zij van *steen* te zijn, in herinnering aan de rots van genade, waaruit door Mozes' bevel, op wondere wijze het water der lafenis vloeide voor de versmachtende Joden. Ook was men hier indachtig, dat Christus, die „de levende bron" wordt geheeten, ook tevens „de rots" zijner h. Kerk is.

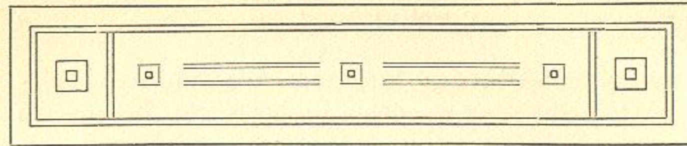
5. De aangebrachte, zinnebeeldige *voorstellingen* van den h. Doop zijn door de kerkelijke liturgie zelve, in hare waterwijding op Paasch-Zaterdag, aangegeven; de kunst had hier slechts te kopieeren. Zij zijn voornamelijk: de zondvloed; doortocht door de Roode Zee; de verandering van ondrinkbaar in zuiver water; het trekken door den Jordaan; het wijnwonder van Kana;

Christus' doop in den Jordaan of die van den hoofdman Cornelius; het wandelen op het water; het openen der Zijdewonde des Heeren; het uitvloeien van water en bloed en vooral de vier Paradijs-stroomen (Phison, Geon, Tiger en Euphraat), welke naar de vier windstreken, (de geheele wereld dus), hunne levenbrengende wateren heenvoeren: de symbolieke voorafbeeldingen der uittrekkende Apostelen, bevruchtend geheel het aardrijk, door het water van het h. Doopsel.

Dat hier ook symbolische *dieren* werden uitgebeeld, — de visch b.v., het hert, lam en wolf enz. — lag in de richting; wij verklaren die symbolen later bij de „Ikonografie".

Tot zoover over de hoofdindeeling van het kerkgebouw, thans gaan wij onze opmerkzaamheid aan de „samenstellende deelen" wijden.





□ B. SAMENSTELLENDE DEELEN. □

KERKDEUR.



Niet lang hebben wij naar eenige symboliek uit te zien, want reeds onmiddellijk vinden wij in de *poort* een zinnebeeld van den goddelijken Zaligmaker, die van zich zelven getuigde: „Ik ben de poort", buiten welke „niemand tot den Vader komt". Hierom wordt, in het lunet-venster boven de ingangs-deur veler kerken, de Christus als „de goede Herder" te midden zijner lammeren, aan ons voorgesteld, want „Ik ben de deur van den schaapstal", leert ons het h. Evangelie.

Wanneer dan ook de minnende ziel uit de h. Schriftuur met wachtend verlangen tot den Verlosser verzucht: „Ik sta aan de poort en kloppe", dan vervult zij slechts de aan een „poort" herinnerende uitdrukking des Heeren: „klopt en u zal worden geopend".

2. Niet zonder reden is dus Christus in geestelijken zin „de poort of toegang tot de Kerk". Maar de deur kan ook in stoffelijke beteekenis worden beschouwd en dan is zij evenzeer het zinnebeeld van een veilig-zijn tegen de aanvallen van buiten als een wegwijzer naar binnen voor de „reizenden op aarde".

3. Men zou den vromen geest onzer Vaderen al zeer

weinig kennen wanneer men zich verwonderde, dat zij in die kerkpoort, de hooge „porta cœli, de hemeldeur" hadden begrepen. Dan is het ook duidelijk, dat zij er spoedig een zinnebeeld in lazen van de *H. Moedermaagd.* Christus immers, zoo verklaarden zij hunne beeldspraak, trad door Maria de wereld binnen, zoo gaat ook, door hare voorbede gesteund, de Christen het hemelgeluk tegemoet.

Wij zijn thans in het kerkgebouw en betreden den

□ KERKVLOER, □

welke als het dragende grondvlak met het *h. geloof* wordt vergeleken, of naar Durandus' uitdrukking: „Gods noodlijdenden en de armen van geest" te beduiden heeft. In het algemeen alzoo de *nederigheid,* welke den mensch geest of lichaam doet nederbuigen, gelijk zij den beproefden en verdeemoedigden koning David deed klagen: „mijne ziel is aan den grond vastgehecht".

In meer vermanenden zin, is de vloer ook het beeld der *zonden,* welke de christen met den voet vertrapt; vandaar, dat het van geen goeden smaak zou getuigen, om den kerkbodem met symbolen van eerbiedwaardige zaken te versieren.

□ BOUWSTEENEN. □

De hoofd-bestanddeelen van den geheelen kerkbouw zijn de steenen. In het kort, vat Durandus, de groote symbolist der 13e eeuw, het leidend beginsel aldus samen: „De kerk is 's Heeren huis, sterk gebouwd en rustend op de fundamenten der Apostelen en Profeten; en Christus zelf is de hoeksteen, die het geheel in kracht en vorm behoudt."

1. De apostelen zijn dus de *grondslagen,* maar niet de eerste, zoo licht ons Paus Innocentius toe, want zij zelve rusten weer op het eerste, het goddelijke *fundament,* op „den heiligen berg" of op de „onwankelbare rots", namelijk op Christus onzen Heer.

Immers „een anderen grondslag kan niemand leggen, gelijk St. Paulus sprak, buiten dien, welke gelegd is door Christus Jezus."

2. Inzonderheid is Hij de *hoek-* en de *draagsteen*, de „eerste, de voorname steen (lapis primarius)" waarop alle andere gedacht worden te steunen. Daarom wijdt de Bisschop — weer naar „het Oosten" gekeerd — dien draagsteen zoo waardig en plechtig en drukt er het „Christus-zegel" op af.



Fig. 12. Christus, „de hoeksteen der Kerk"(¹).

3. De overige *steen-massa* van het kerkgebouw verzinnebeeldt de talrijke, afzonderlijke menigte der geloovigen, tezamen tot één geestelijkgeheel in de roomsche gemeenschap gebracht. Zij zijn „de levende steenen", opbouwend Christus' Kerk, gelijk het liturgisch lied: „Cœlestis Urbs", bij de feestelijke Kerkwijding verduidelijkt.

Zij zijn bovendien door *metselkalk* aaneen verbonden, elkander torsend en stuttend tot den hoogen opbouw der kerk, gelijk ook naar St. Augustinus' beschrijving, de Broederen des geloofs zijn vereenigd in eendracht en in liefde, met elkander verbonden in onderlingen steun.

Naar mate nu hun *rang* in den bouw-samenhang meer belangrijk is, ontvangen zij ook in de symboliek een edeler en duidelijker uitgedrukt karakter. Door de *hoeksteenen*, „wel bekapt door den hoogen Bouwmeester", worden de begenadigde Heiligen Gods gezinnebeeld, die als door hamer en beitel van beproeving en lijden werden gehouwen en ten slotte de steunkracht

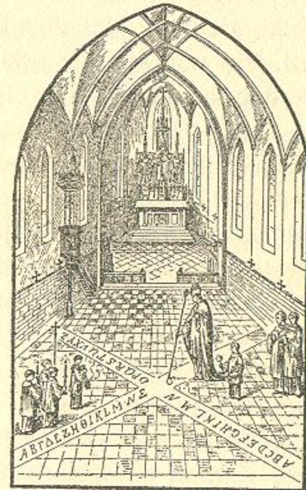
(¹) Op de voorzijden ziet men *A* en *Ω*, de eerste en laatste letters van het grieksche alfabet: Christus is het begin en einde der geheele schepping. Op het bovenvlak bevindt zich het Christogram (Christus-zegel).

en heerlijkheid van Christus' geestelijke Kerk zijn geworden.

Ten overvloede hechtte zich een zeer rijke symboliek aan hunne bijeenvoeging tot

□ KERKMUREN. □

Gelijk wij boven reeds zegden, berust het stelsel der kerk-symboliek voor een niet gering deel op de ceremoniën der „Kerkwijding". De Bisschop beschrijft b.v. op het met asch bestrooide bodemvlak der kerk twee kruislijnen van letters uit het grieksche en latijnsche alfabet; hij vormt die als diagonalen van de linker- naar de rechter-zijde en omgekeerd, waarmede beeldelijk wordt uitgedrukt, dat de geloofsleer na de Joden (den linker- of Epistel-kant) aan de heidenen (den rechter- of Evangelie-kant) werd gepredikt en ten laatsten dage weer tot Israël zal wederkeeren.


Fig. 13. Kerkwijding (¹).

1. Een soortgelijke, hoogere beduiding heeft reeds de oudste kerkelijke literatuur aangenomen, met betrekking tot de *twee* onderscheidene, tegenover elkander gelegen *parallel-muren*: linker- en rechter- of zuid- en noordwand en voor- en achter- of west- en oost-muur.

Het eerste paar was namelijk een zinspeling op de Joden en heidenen, als de twee hoofdgroepen van het menschengeslacht, beide verbonden door Christus den

(¹) De Bisschop schrijft in kruisvorm op den met asch bestrooiden kerkbodem het grieksche en latijnsche alfabet, met de symbolieke beteekenis der vereeniging aller volkeren in de Kerk van Christus.

hoeksteen ([1]). Het tweede paar gold als een heenwijzing naar den priester- en leekenstand en hunne wederzijdsche vereeniging door den „hoofdsteen", welke Christus is.

2. Tezamen vormen die twee paren van muren een *viertal*, waaraan de symboliek de beteekenis der vier Evangelisten gaf, door wie de kerk is opgebouwd.

3. Die vier wanden strekten zich alle naar de drie ruimte-richtingen uit, symbolizeerend in de *hoogte*, de verhevenheid, waartoe de ware deugd moet stijgen; in de *lengte*, de onvermoeibare lankmoedigheid bij het dragen van aardschen kommer en in de *breedte*, de liefde, welke zich tot alles en allen weet uit te breiden.

4. En nog op vele andere, meer partikuliere wijzen werden er verheffende lessen van levenswijsheid uit de wand-omvatting gelezen, naar gelang zij op het apostolisch ambt der geloofsverkondigers, op de geloften van den kloosterstaat en op de graden of trappen van volmaaktheid werden toegepast, zooals tallooze preeken, geestelijke liederen en lezingen, niet zelden in hooge, dichterlijke vlucht, voor de betrokken personen hebben uitgewerkt. Wij kunnen die voorbeelden evenwel niet volgen, daar zij mij te ver verwijderen van de „algemeen gangbare kerk-symboliek", waartoe ik mij, in deze studie uitsluitend voorstelde te bepalen.

5. Zijn de wanden, gelijk wij zagen, in hoofdzaak de eenvoudige geloovigen der Kerk, dan bedoelen de forsche

STEUN- OF SCHOORPIJLERS,

ook schraagbeeren of konterforten geheeten, met hunne meedragende *schoorbogen*, de geleerde en invloedrijke, kerkelijke schrijvers af te beelden of wel de koningen en machtigen der aarde, die de Kerk zoowel door

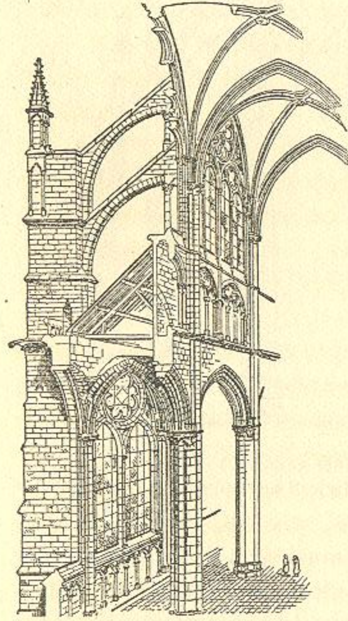
([1]) In dien geest zegt ook de Kerk in hare officieele „Kerkwijding" recht duidelijk: „Almachtige, eeuwige God, die door uwen Zoon als hoeksteen, de beide, uit het Joden- en heidendom voortgekomen muren, vereenigd hebt".

geestelijken bijstand als door stoffelijke kracht hebben te schragen.

6. De hier voorgedragen, symbolieke zin der kerkwanden is gebleven, in weerwil dat hunne *bouwkundige* waarde onder het algemeen verbreide, gotische bouwstelsel zeer belangrijk werd verminderd.

Een paar woorden hierover, voor wij onze aandacht aan de thans volgende „kerkvensters" kunnen wijden.

De *muren* of rechtstanden waren tot dan toe, steeds de groote opnemers der zwaar drukkende steenlasten van den geheelen gewelfbouw der kerk geweest; dit zou aanmerkelijk worden gewijzigd. De krachtige, bovenal zijdelingsche druk van dien geweldigen bovenbouw werd voortaan én over de zuilen van het kerkgebouw, én over de daaraan korrespondeerende schoorpijlers — rijk met miniatuur-torentjes of pinakels bezet — der buiten-architektuur verdeeld en door de verbindende schoorbogen, gelijkmatig overgebracht. De gewelven namelijk, worden in de gotiek door de schraagbogen gedragen, welke op hunne beurt op de muurbeeren der zijbeuken rusten. Het schraagpijler- of luchtbogen-systeem was hiermee gevonden en zoo werd de gotische kerk-konstruktie in hoofdzaak een *pijlerbouw*.


Fig. 14. Doorsnee eener gotische kathedraal, de konstruktie toonend: pijlers; vensters; spitsbogen; luchtbogen; steunbeeren.

Vandaar dat de wanden in dit bouwstelsel hoofdzakelijk tot de ondergeschikte bediening van begrenzing en afsluiting eener gegeven kerkruimte werden teruggebracht. En hierdoor was het tevens mogelijk geworden, dat zeer groote muurvakken — soms bijkans de geheele

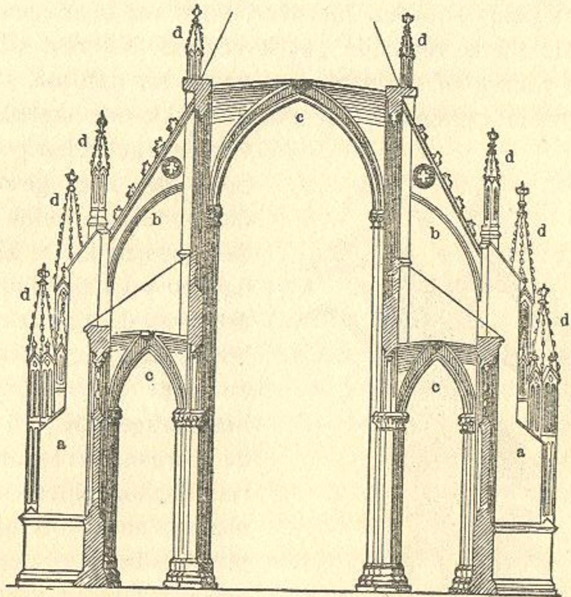


Fig. 15. Doorsnee eener gotische kerk:
a. Schoorpijlers; b. Schoorbogen; c. Gewelf met spitsbogen; d. Pinakels.

wand — naar vrijen lust en smaak van den bouwmeester konden worden opgelost in de geweldig groote muuropeningen der *ramen*. Het spreekt van zelf, dat hierdoor tot een zeer wichtige beteekenis kwamen de

□ KERKVENSTERS. □

Deze licht-openingen werden hierdoor als versierende bouwdeelen zóó sterk bevoordeeld, dat tot de schoonheid eener gotische kerk de vorm en plaatsing der vensters

tezamen met het pijler-systeem, de voornaamste bestanddeelen der kunstelijke waarde zouden uitmaken.

1. Lag er hier dan een nieuw en uitgestrekt veld voor eene geestrijke versiering, niet minder voor de *symbolieke* verklaring. Tot beter verstand dezer laatste moeten wij ons een korte beschrijving van het samenstel der *kerkramen* veroorloven.

2. Aan beide zijden (van binnen en van buiten) werden de afgeschuinde steeneggen rijk behandeld. In het midden der vensters werd een stijl of post (montant)

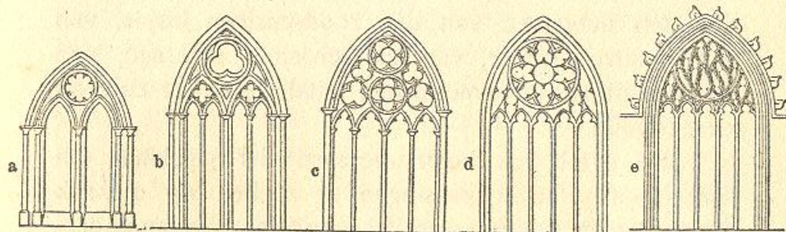


Fig. 16. Gotische vensters met maaswerk; a, eenvoudig; b-d rijk (vroeg- en hoog-gotiek); e, laat-gotiek.

opgesteld, of nog uitvoeriger, in ieder dier helften weer één, en soms zelfs verscheidene dezer posten, waardoor de reeds gedeelde breedten der venster-openingen herhaaldelijk werden gehalveerd. Uit den aard der zaak werd hierdoor het oorspronkelijke, groote raamvak tot een geheel van kleinere venstergroepen herleid, welke voor eene versiering door den brandglasschilder als geschapen waren. Boven die kleine venstergroepen en onder den spitsboog werd dit samenstel door een ornamentieke figuur, „maaswerk" bekroond, welke uit cirkelbogen en allerlei geometrisch gekonstrueerde lijnverbindingen bestond.

Van de dekoratieve werking hiervan kunnen wij dagelijks in onze kerken getuigen zijn, wanneer b.v.

een mooie namiddagzon door de gefigureerde vensters, hare gloeiende kleurvonken neerstrooit op het altaar, of een zachte atmosfeer van warmtonige stralen door het hooge kerkruim doet zweven. Dan ligt er in onze tempels een niet te schilderen stemming van een verlangend heimwee naar het „Licht van het Licht" omhoog. Die vensters zijn de symbolen der kleurenpracht van het bovenaardsche „heilige Jeruzalem", wiens lichtglans is gelijk een edelsteen, als een jaspis, als kristal. Zij zijn als gesierd, zoo zegden de mystici, met de edele kleinooden der Openbaring; zij schieten uit: den lichtgloed van den rood-vurigen jaspis, van den blauwen saffier, van den groenen smaragd, van de hyacinthen en amethisten, uitstralend het zuiverst kleurengoud.

3. De symboliek heeft uiteraard niet nagelaten, om hare doordachte toepassingen te zoeken op dit rijk samengestelde kerkvenster. Zij achtte daarbij geen onderdeel te gering, gelijk ons reeds bij deze schets der hoofdlijnen zal blijken. Het *doel* van elk venster, welk ook, ligt in het keeren van regen en wind en het doen toetreden van het licht. Dan beelden ook — volgens Durandus' voorstelling — de kerkramen af: zoowel de h. Schriftuur als de leeringen van de Vaders des geloofs, gelijk ook Honorius een zijner boetepreeken aanvangt. Want beide beveiligen tegen schadebrengende zaken en doen het genade-licht der ware zonne Gods in de harten der geloovigen toestroomen.

4. De afgeschuinde vensters zijn inwendig ruimer dan van buiten: het is, zoo verklaart Sint Augustinus, wijl de h. Schriften een diepen, inwendigen zin bezitten, welke zwaarder te begrijpen is, dan de woorden naar de letter schijnen te beduiden.

5. Een post of stijl deelt en bindt het venstervak en verkondigt het tweevoudige liefdegebod tot God

en mensch, waaruit immers de geheele zedenleer der openbaring door Christus is ontwikkeld. Dit is de beteekenis van het kerkraam in het algemeen. Bovendien zijn er meersoortige vormen van vensters in onze bedehuizen; ook hiermee sluit de symboliek hare nauwkeurige rekening af. Ziethier op welke wijs.

6. De lichtopeningen van het *priesterkoor,* namelijk de koornis- of apsis-vensters, worden steeds als *één geheel* beschouwd. Zij verzinnebeelden dus tezamen één doorgevoerd denkbeeld, b.v. in hun *drietal* ([1]) de h. Drievuldigheid; waren er *vijf,* dan sprak de symboliek van de „genade uitstralende vijf wonden des Heeren", dus van het lijden; waren er *zeven*, dan van de zeven h. Sakramenten, of „de zeven gaven van den h. Geest", waarvoor men verder de „Getallen-symboliek" kan raadplegen.

Ook beeldden zij, in kloosterkerken vooral, de lichtgevende toonbeelden, de Heiligen namelijk dier Orde uit, of de apostolische mannen van Oud en Nieuw Verbond, de apostelen dus op de eerste plaats.

7. Er werd echter nog een diepere en innig-vrome zin gehecht aan die stralende *koorvensters* — de „lucida, lichtende" naar de oude zegswijze — welke met haren glanzenden rijkdom het altaar des Heeren bekleedden. Zij zijn immers, gelijk wij zagen, opgericht aan den Ooster-kant; zij ontvangen het smettelooze licht der reine morgenzonne en onverlet doen zij het voortstralen over de groepen der geloovigen in het groote kerk-ruim. Zoo opgevat, is die koor-verlichting het hooge zinnebeeld der *Moeder des Heeren*, van de onbevlekte Maagd Maria, van de „Poorte des Hemels", waardoor het

[1]) Herhaaldelijk worden wij een *drievoud* in onze gotische kerk gewaar: de drie panden of beuken, drie treden naar het altaar. Dikwerf drie toegangsdeuren, een drievoudige wijding der muren enz.; het doelt overal op het hoofdgeheim van ons h. Geloof, namelijk op de h. Drievuldigheid.

„Licht der wereld", Gods heilige Zoon, zegenend intrad in het Ooster-land, om „licht en leven" te brengen aan geheel het aardrijk.

8. Stralen deze lichtbronnen in het Oosten, ook het Westen — dikwerf ook de Noord- en Zuidzijde der dwarspanden — hebben hun eigenaardig kerkraam, namelijk het *rondlicht*, ook genaamd het rad- of roosvenster. Volgens een zeer diepzinnige symboliek beteekent dit — wegens zijn ronden vorm (cirkel) — de oneindige volmaaktheid der *Almacht*, en van daar: ons innig zieleverkeer met de Godheid of met de gemeenschap der Heiligen des hemels. Daarenboven schittert het „rondlicht" als een „roos van licht" en is, als zoodanig, het zinnebeeld van *Christus'* schoonheid, den Afglans van God den hemelschen Vader.

9. Wij zagen reeds eenige malen, dat de teere, middeleeuwsche godsdienstzin niet gaarne een gelegenheid ongebruikt liet, om de h. Moedermaagd te gedenken; zoo ook hier. Men beschouwde namelijk in dit stralende „roze-venster" het symbool van haar die „de bloem der schepping" werd geheeten, van de „geheimzinnige roze, Maria".

□ PIJLERS. □

De pijlers, zuilen, pilaren, pilasters, kolommen, kolonnetten, hoe de vele namen ook luiden en de dienstverrichtingen verschillen, zij zijn alle onderling hecht aaneenverbonden met doorgaande gordelbogen en dragen — gelijk wij boven reeds meedeelden — den alles overspannenden gewelfbouw en de geheele dakbedekking. De ronde pijler is als de kernkolom, waar omheen de zuilen als hulp en sieraad gegroepeerd staan.

1. De hieraan beantwoordende symboliek is weer op zeer verschillende wijze toegelicht, van welke wij de gemeenschappelijke hoofdgedachten aldus onder woorden brengen. De onwankelbare pijler is, op zich zelve beschouwd, het natuurlijk symbool van de *Kerk Gods*, welke, naar St. Paulus' woord, „de zuil en grondvest" is der éène waarheid in hare veelvuldige vormen en deelen. Onwrikbaar rustend op haren eenigen grondslag — den Zaligmaker — rijst zij naar den hemel op, makend den geheelen, hoogen bouw van 's Heeren geloofsleer, voor aller oogen zichtbaar.

2. Meer algemeen evenwel werden de pijlers in samenhang, òf met elkander, òf met het volledige bouwsamenstel behandeld. Ook hier had men natuurlijkerwijs naar Oud-testamentische voorafbeeldingen uitgezien: naar de symboliek der hechte, maar vergankelijke kolommen van den joodschen tempel en naar diens „zilveren zuilen", waarvan ons het Hooglied en het Boek der Wijsheid mededeelingen geven.

3. Buitendien was te dezer plaatse de mystieke beschrijving uit het Boek der Openbaringen van groot belang. Hierin wordt namelijk vermeld, dat op de twaalf grondzuilen van het hemelsche Jeruzalem, „de namen der twaalf apostelen stonden geschreven". Na die onmiddellijk toepasbare aanwijzing lag het voor de hand, dat de kolommen — vooral het „twaalftal" — de zinnebeelden werden van de *apostel-vorsten*, die den geestelijken tempel Gods voor immer blijven torsen en toonen, ten aanschouwe van alle volken der aarde.

4. In deze betrekkingen is het niet meer dan natuurlijk, dat de *grondslagen* dezer apostel-kolommen als de *profeten* werden beteekend. En dit geschiedde in zóó nauwkeurige toepassing, dat de „vier groote Profeten", de dragers werden der „vier Evangelisten" — gewoonlijk op de belangrijkste plaats, de „viering" of de pijlers van den koepel-luchter gedacht — en de „twaalf kleine Profeten", die van de „twaalf Apostelen des Heeren", waarmede zij tot uitdrukking brachten, dat de Apostelen, de uitverkoren voortzetters der

Openbaring waren, waarvan de Profeten, hoewel onvolledig en duister, reeds de grondslagen hadden gelegd.

Dat de h.h. Apostelen Jacobus, Petrus (Cephas) en Johannes hier den voorrang bekleedden, zal men als een zeer redelijk gevolg beschouwen, wanneer men aan den brief van St. Paulus aan de Galathen denkt, waarin dezen met namen worden beschreven „als de pilaren” der Kerk van Christus. En omgekeerd, werd om een soortgelijken, schriftelijken oorsprong, aan de eerst later tot het apostolaat geroepenen, h.h. Paulus en Barnabas, geen afzonderlijke plaats toegekend.

5. Er is nog een andere, een oude wijs van voorstellen, waarvan Honorius Aug. reeds gewaagde. Zij drukt in die genoemde *fundamenten* de zinnebeelden, niet der Profeten, maar der *Apostelen* uit; de pijlers zelve waren dan de zinnebeeldige figuren hunner opvolgers: bisschoppen, prelaten, missie-predikers, kortom van alle de „steunpilaren” der christelijke geloofsverkondiging.

□ GEWELVEN. □

De gewelf-symboliek heeft vele onderscheiden opvattingen gekend, naar gelang van den vorm of het doel der overkappingen; het hoofdbeginsel in die verklaringen was evenwel steeds: een afbeelding van een *hooger* leven. Men bedenke hier ook, dat in de eerste tijden, de bedekking der oude kerken (basilieken) eenvoudigweg een houten bekapping was, rustend op hare dakspanten.

1. Deze laatste, bindende en steunende deelen waren de zinnebeelden van de heilige kerk-leeraren, die én door woord én door toonbeeld, de krachtige schutspatronen waren der h. Kerk Gods.

2. De latere gotische tempel-architektuur — hierin geheel verschillend van den ouden basilieken-bouw — heeft met één hoofdbeginsel alle vormen, deelen

sieraden en bovenal het gewelf bezield, als was het „sursum corda, omhoog de harten”, door den priester aan het altaar gesproken, thans verstoffelijkt in de lijnen en steenen van den *tempel* zelven. Want alles dringt hier statig en plechtig omhoog: gevels en fialen, pijlers en zuilen, koor en schip, alles streeft en wijst in blijde hoop „ten hemel”.

3. Eerst in soberen eenvoud, later in rijkdom en weelde, meermalen zelfs in overlading, werd de bedakking — reeds in de 14e eeuw — uit talrijke welfkappen tot één heerlijk-werkend dekoratief van ster- en netgewelven samengebouwd. Dit volledige stel van overdekking werd, in zijn geheel en binnenkerks beschouwd, het zinnebeeld van den zich hoog verheffenden *hemel;* inzonderheid nochtans werd dit denkbeeld uitgedrukt door de *koorschelp* in het sanktuarie (priesterkoor), waar het h. zoenoffer der mis werd opgedragen. In dit verband werd dan het schip-gewelf tot „het zichtbaar uitspansel des heelals” gemaakt.

Men heeft zich hier namelijk het vroeger meegedeelde te herinneren, dat het „schip” als symbool van „het scheepje van Petrus” bedoeld was, waar het „firmament” boven het hoofd der „rondvarenden op de wereldzee” was uitgespannen; alzoo werd dan de overkapping van dit „kerk-schip” tot het „hooge uitspansel”, dat als een zang van eere tot den Maker, de geheele schepping omgaf.

4. Dit beginsel bevruchtte ook, en wel allereerst, de sierende schilderkunst, welke dit lofzingend scheppingslied, te dezer plaatse zeer letterlijk uitbeeldde door het voorstellen: én van zonne- en sterre-figuren én van allerlei schepselen (dieren niet het minst), welke in het kerkelijke zegenlied — het „Benedicite” namelijk — tot lofprijzing aan den Heer worden opgeroepen.

Vóór wij thans scheiden van het „gebouw" der kerk, nog iets over de symboliek der inwendige

□ UITRUSTING, □

waartoe vooral dit viertal behoort: het altaar, de biechtstoel, de kansel en de kommuniebank.

1. Vraagt het altaar een hierna volgende, afzonderlijke bespreking, over de drie medegenoemde zaken, valt, onder symbolisch opzicht, weinig te verklaren. De redelijke versiering ontspruit geheel uit het *doel*, dat voor „biecht- en preekstoel" volmaakt wordt uitgedrukt door de twee meer plechtige benamingen van „stoel van boetvaardigheid" en „stoel der waarheid".

2. De *biechtstoel*, dateert, althans in den vorm waarin wij dien thans kennen, eerst van na de zestiende eeuw en mist dus een traditioneele symboliek. Men plaatst hier dan de *beelden* van Heiligen, die in meer bizondere betrekking staan tot het h. Sakrament van boetvaardigheid: de h. Petrus (¹) b.v., als eerste ontvanger der „sleutel-macht" (de macht om zonden te vergeven en daardoor den hemel te openen); de h. Johannes Nepomucenus, de Martelaar van het biechtgeheim (zie „Ikonografie") en anderen.


Fig. 17. S. Petrus met de twee sleutelen: het H. Sakrament der biecht.

Als *groepen* en *typen* van rouwmoedigheid vindt men: den verloren en tot den Vader weerkeerenden zoon; den goeden Herder, zoekend, naar of dragend zijn verloren en weergevonden schaap; den schuldbewusten Koning David; Maria, de zuster van Mozes, rouwplegend over hare

¹) Sint Petrus wordt meermalen met *twee sleutels* afgebeeld: een zilveren van de macht om te „binden", een gouden, om van de zonden te „ontbinden" of: der dubbele macht van toelating tot het rijk Gods op aarde en in den hemel.
Niet zelden dragen die sleutels in den baard of in den ring het „kruis", als symbool van den oorsprong dier macht.

zonde; Maria Magdalena, de boetvaardige zondaresse; den eigengerechtigden Pharizeeuw tegenover den deemoedigen tollenaar; den barmhartigen Samaritaan (Christus), die de wonden (der zonden) van den geslagen en beroofden reiziger heelt; kortom, alle de verhalen, vooral de parabelen des Heeren, waarin de H. Schriftuur van de ontfermende *barmhartigheid* Gods tot den *berouwvollen* zondaar spreekt.


Fig. 18. De goede Herder.

Onder dit opzicht worden ook de „passie-tafereelen" meermalen in symbolisch verband met den biechtstoel gebracht.

3. De plaats van den *kansel* (preekstoel, stoel der waarheid) behoort aan de *rechter*zijde te zijn; hetgeen een logische gevolgtrekking is, uit de beginselen (¹), welke wij van de rechter op de *Evangelie-zijde* des altaars (blz. 26) vroeger reeds hebben aangegeven.

De symboliek der kansel-versiering berustte op het hoogere begrip van den predikstoel, namelijk dat deze afbeeldde, „den berg, waarop Christus leeraarde". Uit deze bestemming volgde de voorstelling, allereerst: der bergrede van den Zaligmaker; dan der vier Evangelisten; der vier kardinale deugden of der drie goddelijke, als hoofdinhoud der prediking; van het uitzenden der Apostelen; van de grieksche en latijnsche Kerkvaders; van de predikers in de kracht Gods; in het kort: van de typen en voornaamste onderwerpen der christelijke *geloofsverkondiging* en welsprekendheid (²).

(¹) Uitgezonderd in de kathedrale kerken, waar de bisschopszetel aan die eere-zijde geplaatst is.

(²) Meermalen vindt men op eenigerlei wijze den „adelaar" aan den kansel afgebeeld, gelijk deze, zelfs gewoonlijk, de drager is van den lezenaar, bij den zang van Evangelie of Epistel in gebruik. Hij is, gelijk wij bij de „Ikonografie" zullen behandelen, het symbool van den h. Evangelist Joannes.

4. Naar haren aard draagt de *kommuniebank* de zinnebeeldingen van het h. Sakrament des Altaars, waarvoor wij naar „Christus-Eucharisticus" in de „Ikonografie" verwijzen.

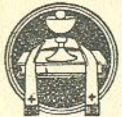
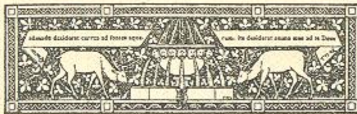
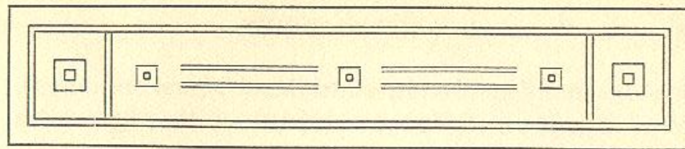


Fig. 19. Priester - symbool: het h. Sakrament rustend op een mis-boek; stool.

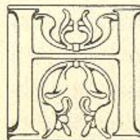
Ter wille van het aantal en de belangrijkheid der vele zinnebeelden bij het *altaar*, blijft ons een meer uitvoerige behandeling der altaar-symboliek over. Evenwel geldt ook hier een strenge beperking als hoofdeisch; wij treden dan niet in de historische vragen naar den oorsprong, of naar de veelsoortige vormen en ontwikkelingen onzer outers, hetgeen ons onmiddellijk buiten de beschouwing der „symboliek" zou afleiden.





 C. HET ALTAAR. 

HET WEZEN.

et christelijk altaar (¹) heeft zijne standvastige *voorspelling* in het Oude Verbond.



Noach had na den zondvloed den Heere een offerhoogte gesticht; Abraham, Isaac en Jacob, inzonderheid Mozes en Salomon, hadden hunne outers aan Jehovah toegewijd; en eeuwenlang waren het middelpunt van het geheele Joodsche leven, de brand- en zoen-offers, in Jeruzalems vorstelijken tempel.

2. Evenwel waren alle offers van voorheen slechts een vage voorbeduidenis van dat éene, Gode welbehagelijke doodsoffer des Heeren, op onbloedige wijze voortgezet in onze katholieke kerken. Zij waren naar

(¹) Op of bij een altaar worden dikwerf latijnsche bijschriften geplaatst, waarvan de voornaamste zijn: Adoro te devote, eerbiedig aanbid ik U; Ecce panis angelorum, zietdaar het brood der engelen; Gloria in Excelsis Deo, glorie aan God in den Hooge; Verbum caro factum est et habitavit in nobis, het Woord is Vleesch geworden en heeft onder ons gewoond; Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, Lam Gods, die wegneemt, de zonden der wereld; Ego sum pastor bonus, ik ben de goede Herder; Adoramus te Christe et benedicimus tibi, wij aanbidden U Christus en verheerlijken U; Sic Deus dilexit mundum, zoozeer heeft God de wereld bemind.

Meestentijds vindt men op het hoogaltaar vermeld: Altare privilegiatum quotidianum perpetuum: altaar, dagelijks en eeuwigdurend bevoorrecht; hierin wordt gezegd, dat aan elke ziel, voor wie op dat altaar de h. Mis (in het zwart, zoo dit kan) wordt opgedragen, een volle aflaat wordt geschonken.

St. Augustinus' getuigenis, „uitsluitend voorafbeeldingen, verkondigend en verzinnebeeldend op veelvoudige wijzen dat ééne Offer van Christus, waarvan wij in onze h. Mis de gedachtenis vieren."

3. Van daar dat het *altaar* is het levensbeginsel, de *hartader* van den roomschen tempel, welke slechts doel en beteekenis verkrijgt door dit heilig middelpunt. Gelijk wij reeds zagen, dat het geheele kerkgebouw een *drievoudigen* staat afspiegelt (de strijdende, lijdende en triumfeerende Kerk), zoo is ook voor het altaar een drievoudige beschouwing aangenomen en wel als:

a. de aanbiddingsplaats, waar de gebeden en zielsaandoeningen der geloovigen worden geofferd; het figuurlijk beeld dus der geheele, christelijke *Kerk* en van ieder roomsch gemoed in het bizonder. Maar bovenal als

b. de offerplaats voor het h. Sakrificie der Misse. In dien geest wordt het outer met het hoogste recht als het zinnebeeld genoemd van „de *tafel des Heeren* in de hoogtijdszaal van Jeruzalem" of wel, als het „Kruis van Christus" als de „grafspelonk", of sprekend met het kerkelijke Pontificale naar St. Ambrosius, als „het lichaam des Heeren zelf."

De *altaartafel*, welke naar kerkelijk voorschrift van *steen* behoort te zijn, is het beeld van dien mystieken „steen door de Joden verworpen en geworden tot den hoeksteen" van den nieuwen opbouw der genade (het christelijk geloof); of wel een verzinnebeelding van den steen, „welke zonder menschenkracht losgemaakt, al vallende aanwies tot den machtigen berg" (de Kerk).

c. De Woonplaats des Heeren, de zetel van zijn goddelijk Lichaam en Bloed. Hierom werd het altaar in beeldende uitdrukking geheeten: de tent Gods onder de menschen", de „heilige berg", het „outer van het hemelsche Jeruzalem" of, naar het boek der Openbaringen, de „troon van het Lam Gods."

□ VERDEELING. □

Het altaar wordt gedeeld in: een door den Bisschop gekonsekreerden *onderbouw* en in een *bovenbouw* of *opstand*. De eeste bestaat uit: de altaartrappen, altaarhoogte, altaartafel en relieken-graf. De tweede bevat het tabernakel, kruis en waskaarsen. Enkele woorden hierover, zullen ons eenigszins blik geven op de veelsoortige, symbolieke beteekenissen, waarvan wij evenwel slechts de beheerschende *hoofdgedachten* tezamen brengen.

□ ONDERBOUW. □

1. Vooreerst hebben wij te herinneren, dat in de eerste christen Kerk de hoogheilige Geheimen in de Katakomben werden voltrokken op het bloedig graf van een martelgetuige des geloofs. In aansluiting hiermede, wordt ook in ieder altaarblad, boven de altaartombe („altaargraf"), een opening (sepulcrum, graf) uitgespaard, waar naar kerkwettig voorschrift *relieken* van Heiligen moeten zijn ingesloten, als wilde de Kerk naar de letter voorstellen, hetgeen zij in hare plechtige „Kerkwijding" bidt: „Onder het altaar hebt gij uwe rustplaats gevonden, gij Heiligen Gods."

2. In den loop der tijden ontstonden er vervolgens vele soorten van altaren en hiermede tallooze verklaringen en symbolieke toepassingen. Maar hoe talrijk en geestvol deze stichtende beduidingen, b.v. door de h.h. Augustinus, Ambrosius en Polycarpus zijn voorgesteld, of door Bonaventura in zijne ontleding van den 25en Psalm zijn bijeengebracht, zij werden nooit zoo innig en zoo diep in het hart des volks opgenomen, als de onmiddellijk gevoelde vergelijking met de „*tafel* van 's Heeren laatste Avondmaal".

3. En wijl dit onbloedige „liefde-offer" zijn hoogste beteekenis verkreeg door het smartelijke „lijdens-offer op Golgotha", werd „het heilig *Kruis* des Heeren" als de

eigenlijke *voorafbeelding* van het christelijk altaar erkend; zoozeer, dat St. Thomas van Aquine de, door ieder zijner tijdgenooten gekoesterde overtuiging weergaf in zijne uitdrukking: „het *Altaar* is de voorstelling van hetzelfde *Kruis*. waaraan Christus in eigen Persoonlijkheid geslachtofferd werd."

Dit is het eigenlijke middelpunt, waaruit het geheele rijke symbolen-stelsel van altaar en h. Misse zich zoo vol en krachtig in ontelbare, pieuze afwisselingen en toepassingen heeft ontwikkeld.

4. Wanneer wij thans de opgesomde deelen in bizonderheden willen beschouwen, dan merken wij op, dat het altaar is gebouwd op eene *verhevenheid* (suppedaneum) — een „verhoog" zei men oudtijds — het zinnebeeld van den „lijdensberg", den berg van Kalvarië, waar Christus, „de Hoogepriester der nieuwe Wet" zijn bloedig offer voor ons heeft opgedragen.

Drie treden voeren er heen, welke in symbolieke taal vermelden, dat elke h. Misse wordt aangevangen en voltrokken in den naam der h. Drievuldigheid.

Als offerplaats geldt de *altaar-tafel*, en inzonderheid de door bisschoppelijke zalving gewijde *altaar-steen*, getuigend van „Christus den Gezalfde", die zich zelven stelde tot den goddelijken „hoek- en sluit-steen" zijner heilige Kerk. En verder ontwikkelt de symboliek dien gedachtenkring. Want onder het gezang van antifoon en psalm heeft de Bisschop de *vijf*, in den steen uitgehouwen *kruisjes* in deze volgorde gezalfd:

+ 2		5 +
	1 +	
+ 4		3 +

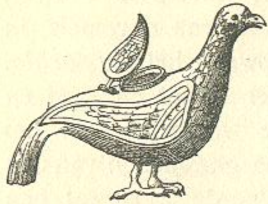
Deze „vijfkruisjes" verzinnebeelden de vijf h. Wonden van den Gekruiste, waarvan het middelste de zijdewonde in herinnering brengt. Met een drievoudige linnen doek-bekleeding (mappa, *dwaal*), wordt het altaar

vervolgens bedekt: symbolen der verschillende lijkdoeken, waarmede Jozef van Arimathea het lichaam des Heeren heeft omhuld; welke beteekenis daarna nogmaals, in het bizonder, op de linnen mis-dwaal, het *corporale*, werd overgebracht. *Wit* en zuiver is het lijnwaad en zinspeelt: zoowel op de blanke windselen van het goddelijk Kindeke, als op de reine grafdoeken van den Heiland. Dit laatste denkbeeld voerde weer tot een mystieke vergelijking tusschen de „zwarte zondesmet" van *Adam*, onzen eersten Stamvader en de „blanke schuldeloosheid" van den „tweeden Adam", gelijk wij Christus reeds meermalen door de symboliek genoemd zagen.

5. Rust de Zaligmaker, gedurende de h. Mis op de altaar-tafel, de plaats van voortdurend verblijf is „de tabernakel". Dit brengt ons echter eerst tot het beantwoorden der vraag, op welke wijze men oudtijds het h. *Sakrament bewaarde*; hetgeen de stof voor even langdurige als wetenschappelijke onderzoekingen geweest is. In het kort gezegd, is het volgende hierover mee te deelen: van de vroegste tijden af, werden de h. Hosties — voor zieken, afwezigen enz. — met eerbied bewaard, maar niet in de kerken; in de woonplaatsen van den bisschop of de priesters gewoonlijk, zelfs van hiertoe waardig gekeurde leeken. Evenwel reeds bij den aanvang der vierde eeuw — toen er vrijheid was gekomen, om de basilieken te stichten — werd de verblijfplaats van het h. Sakrament des Altaars uitsluitend tot de kerken beperkt. Hier werden de h. Hosties in een veilig vertrek — dicht bij de kerken aangebouwd — in bewaring gebracht; men noemde dit een *pastophorium* of sacrarium.

Wanneer, een weinig later, het altaar als regel met een overkapping of *ciborium* wordt beschut, doet men van uit de hoogte een vat van edel metaal afhangen,

in den vorm eener eucharistische „kleine *duif*" of peristerium — de Liefde van Christus of den H. Geest symbolizeerend —, waarin het h. Sakrament, in kostbaar lijnwaad rustend, aanwezig was. Deze „duif" werd gewoonlijk besloten in een ander, minder kostbaar omhulsel, een soort van tabernakel in den vorm van een kleinen toren of bus. Eerst later ontstond onze tabernakel.


Fig. 20. Eucharistisch duif-vat.

□ BOVENBOUW. □

1. De *tabernakel* des altaars wijst terug naar de zwakke voorbeduiding van het Oude Verbond, naar die woontente, waar Jehovah, geheimvol omwolkt, op zinnebeeldige wijze bij zijn „uitverkoren volk" verbleef. Het christelijk tabernakel echter is die „heilige stede", waar Christus onze Heer in den meest letterlijken zin, bij ons wil verwijlen; het is „de woonplaats des Heeren", de „troon zijner genade", de „zetel der ongeschapen Wijsheid", het is de uitverkoren „woonstede Gods onder de menschen" en meer dan dat, „de nieuwe, door Engelen in bewondering aanschouwde Hemel op aarde."

2. De devote symbolisten der middeleeuwen vergaten hier hunne *Moeder Maria* niet, want in figuurlijke voorstelling werd de tabernakel ook het symbool genoemd van de Moeder des Heeren, als het „uitverkoren heiligdom", in wie de Verlosser heeft willen rusten.

3. De *binnenzijde* van den tabernakel werd eerbiedig gesierd, hetzij verguld, of naar het meer veelvuldig gebruik, met een kostbare *witkleurige* stof (zijde, damast, goudbrokaat) bekleed. Want wit, het volkleurige reine is immers het beeld van den „Volmaakten Koning der Maagden".

De *buitenzijde* van het tabernakel was meestentijds omhuld door een mantel (conopeum), of werd, gelijk somtijds nog het geval is, van voren met een gordijn behangen, aanwijzend de „rustplaats van den Verborgen God." Deze bekleeding is steeds als een schriftuurlijk zinnebeeld voor hooge vereering aangenomen, daar de mensch zich hierdoor onwaardig bekent, om van aanschijn tot aanschijn tot zijn God te mogen opzien. (1)

4. Ditzelfde nobele karakter draagt de groote altaaroverkapping, de „hemel." In de middeleeuwen en nog veel vroeger werd die plechtige overhuiving algemeen verondersteld, en hing boven het tabernakel (baldakijn) of omgaf, op vier zuilen rustend, het geheele altaar (ciborium); thans ziet men haar helaas slechts in weinige kerken. Met gelijke beteekenis worden er dikwijls, aan beide zijden van het altaar, tevens nog *gordijnen* opgehangen (tetravela) aan kleine kolonnetten: evenzeer een sluier voor het h. Sakrament.

5. Deze waardige, eigenlijk liturgische versiering van het altaar heeft den dubbelen zin, zoowel van *liefdebetoon* als van *vereering*. Want zij spant dien goudstralenden hemel als een beschuttend dak of een lichtscherm boven het Allerheiligste uit; tevens omgeeft zij hierdoor den goddelijken Heiland met eene omhulling, wijl de zondige mensch zijn God niet onbedekt zal aanschouwen, gelijk ook de gouden cherubsbeelden de bondsark met hunne vleugelen dekten, of beter nog, zooals de serafijnen hun gelaat voor Gods aanschijn doen schuil gaan, volgens het woord van den Profeet.

6. Dienzelfden zin van *liefdevolle vereering* heeft

(1) Ditzelfde verlangen naar vereering en erkenning heeft een reeks van symbolieke versieringen, vooral van voorbeduidende voorstellingen (personen zoowel als zaken) uit het Oude Testament rond het altaar bijeengebracht. Voor de geëigende altaar-symboliek zie men hierna in de behandeling der „Ikonografie": de beeldenleer omtrent „Christus", inzonderheid onder: „Christus-Eucharisticus".

de symboliek steeds aan soortgelijke bedekkingen verbonden, b.v. aan den mantel (velum) om, of aan den deksel boven de ciborie [1]; aan den „hemel" boven een expositietroon gehangen of boven het Allerheiligste in een plechtigen ommegang (processie) rondgedragen; hetzelfde is te zeggen van de *baldakijnen* boven de heiligen-beelden.

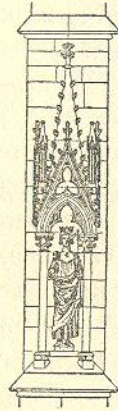


Fig. 21. Baldakijn of troonhemel boven een beeld.

7. Maar is het feest in de katholieke Kerk, dan wordt het altaar buitendien nog met *levende bloemen* gesierd, gelijk het volgens goeden smaak behoort, of met fabrieksnamaak, zoo het niet anders kan, want ook het lieflijkste uit de natuur zal den God van liefde huldigen [2].

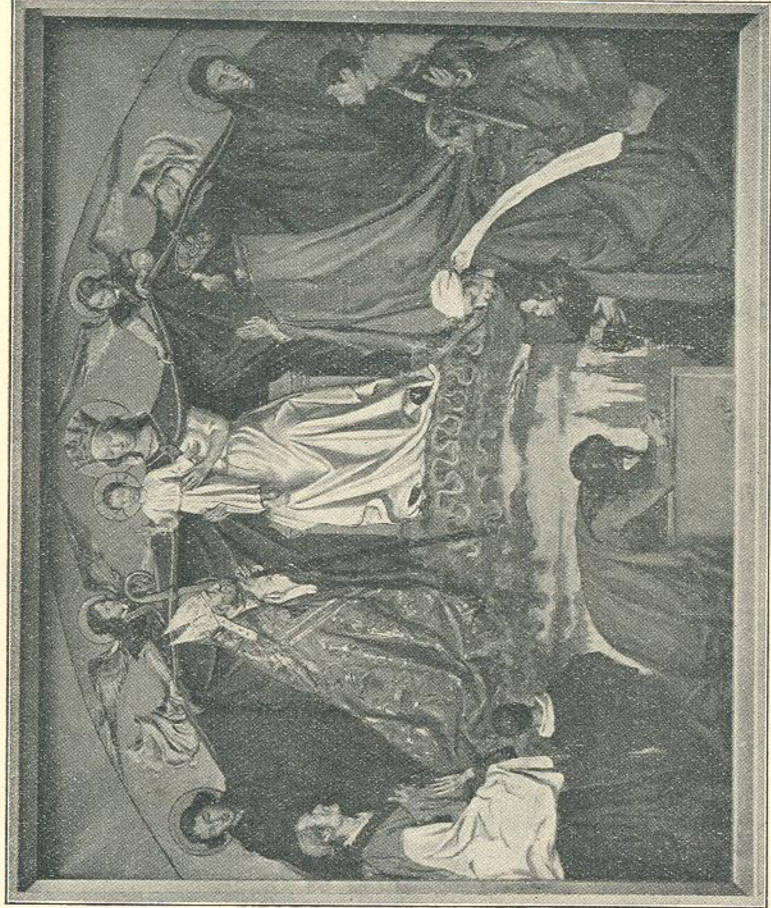
8. Op die blijde feesttijden vlammen tevens in grooten getale de symbolieke *waslichten* op, waarvan er naar kerkelijk voorschrift minstens *twee* bij het h. misoffer vereischt worden. Dat zij op kandelaars en deze op de *kaarsebanken* (retabel) gesteld worden, kan een ieder dagelijks waarnemen, maar van minder algemeene bekendheid is het, dat dit verklaard wordt als een herinnering aan de martelgraven, vóór of óp welke *verhooging,* oudtijds de h. Geheimen werden voltrokken. Trouwens door den geheelen eeredienst der Kerk en door de heilige Misse inzonderheid, loopt een ononderbroken herdenken aan de „Broeders des Geloofs", van het heden en van het verleden.

Onbegonnen zou het voor mij zijn, om in deze

(1) Zie hierna: „de bloemen-symboliek".

(2) Ciborie of pyxis heet de kelk, waarin het h. Sakrament bewaard wordt.

Plaat 3.



De Verheerlijking der H. Maagd Maria. — R. Looijmans. — St. Augustinus-kerk te Nijmegen.

beperkte ruimte, zelfs maar de vluchtigste voorstelling te geven der ontelbare verklaringen van het „reine waslicht"; maar de hoofdbeteekenis geven wij toch aan. Het wijst zinnebeeldig op Hem, die was neergedaald om „te verlichten allen, welke in de duisternissen des doods waren neergezeten," op Christus zelven dus; waardoor een eerbiedige erkenning en hulding (het immer brandende, het „eeuwige licht") aan den Zaligmaker wordt toegebracht.

Het „lichtend verteren" der kaars, is de heil-stralende offerdood van den Heiland. Het „blanke was", door de zuivere bij gevormd, doelt op de menschelijke geboorte van „het Woord, vleesch geworden" uit de onbevlekte Moedermaagd, Maria. Want gelijk uit de smettelooze bloemen — naar de zinnebeeldige voorstelling van Hugo de St. Victoire: een staal tevens van middeleeuwsche symboliek — in het maagdelijk lichaam der bij het *was* ontstaat en in de kaars de *pit* omgeeft en gelijk zij, beide tezamen, het *licht* voortbrengen, zoo werd ook uit de reine Moedermaagd gevormd het goddelijk Lichaam van Christus, omhullend zijne Ziele; beide vereenigd met zijne goddelijke, licht-stralende Natuur.

Vervolgens het KRUIS.

9. Dit moet naar de kerkelijke bepaling, hoog genoeg op den altaar verheven zijn, om voor den priester zoowel als voor de geloovigen steeds zichtbaar te blijven. Van de redelijkheid dezer kerkwet zal men licht overtuigd zijn, wanneer men bedenkt, dat „het Kruis," symbolizeert:

a. dat het altaar in waarheid is: de Kalvarieberg van het Nieuwe Testament, waar op onbloedige wijze hetzelfde sakrificie wordt opgedragen, hetgeen Christus in de bangste lijdenssmart op den Golgotha heeft volbracht.

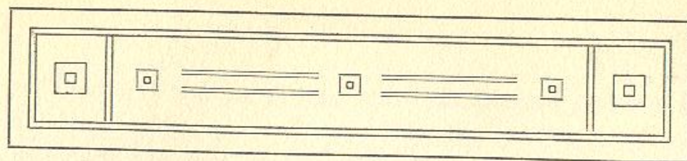
b. dat Priester en Leek zich gedurende de h. Misse

den offerdood huns Heeren in dankbare liefde hebben te herinneren.

10. Niet als een deel des altaars, maar in de nabijheid — aan de linkerzijde — bevond zich de *piscina*, een bekken, waarin b.v. het water bij het „lavabo" in de h. Mis gebruikt, gestort werd. Ook deze had haren symbolischen zin. Men zag er vergelijkingen in met het metalen waschbekken der Joden, hetgeen tot handenreiniging bij den Israëlietischen eeredienst gebezigd werd; tevens een beeld van Gods barmhartigheid, welke de ziel van het „vuil der zonden" reinigt. Deze zelfde figuurlijke beduiding heeft overigens ook de *vingerwassching* in het h. Misoffer.

Bezitten wij thans eenigszins een vasten leiddraad bij de beschouwing van den *symbolischen bouw van het roomsche bedehuis*, dan rest ons nog de toelichting van zijne *versiering*, welke wij zullen behandelen in de hierna volgende hoofdbeginselen harer *beeldenleer* of *ikonografie*.





II. DE KERK-IKONOGRAFIE.

I. INLEIDING.



Een paar verklaringen vooraf. De *Ikonografie* is de symbolische wetenschap en hare beschrijving, in toepassing op *beelden*. Met andere woorden: de verklaring der eigenaardige taal, waarin de kunst-voorstellingen door afbeeldende teekenen aan den beschouwer iets meedeelen.

Een ieder verstaat b.v. onmiddellijk, dat de schilder de „stilzwijgendheid" wil uitdrukken, wanneer hij den h. Johannes Nepomucenus, den Martelaar van het biechtgeheim, den vinger op den mond legt, wijl deze houding als het *algemeene* herkenningsteeken of *symbool* van het bewaren van een toevertrouwd geheim is aangenomen. In zooverre dit nu dezen of genen Heilige in het *bizonder* kenmerkt, wordt dit „zinnebeeld" het *attribuut* van dien Uitverkorene des Hemels door de kunst genoemd; gelijk b.v. de „Kruis-nimbe" — een onderscheidingsteeken, gelijk wij gaan zien, uitsluitend aan de drie goddelijke



Fig. 22. Joh. Nepomucenus met den „vinger op den mond": stilzwijgendheid.

Personen toegekend — het „attribuut der Godheid" is.

Is er reden om strikt wetenschappelijk te onderscheiden, dan spreekt men voorts van een *embleem*, wanneer men dezelfde hoedanigheden van twee, gewoonlijk ongelijksoortige zaken onderling vergelijkt; zoo heeft b.v. de h. Deugd van Zuiverheid de „lelie" tot embleem, op grond van beider blanke reinheid. Geldt die gelijkstelling evenwel, meer hoofdzakelijk werkingen of daden, dan bezigt men gaarne het woord *figuur*, gelijk de „feniks" — welke door de fabel gezegd werd, uit zijn asch te herrijzen — de „figuur" der Opstanding des Heeren wordt genaamd. Evenwel worden die technische bewoordingen in het gewone spraakgebruik meestentijds voor en door elkander in gebruik genomen.

Betreft het echter een *persoon* uit het Oude Testament, met de bijbeteekenis van „voorbeduiding", dan is deze het *proto-type*, het voorafgaande, het vóór-beeld, dat vervuld werd in het nakomende, het eigenlijke beeld, het *type* dus. In dien zin is de met het brandhout beladen Isaäc het „prototype" des Zaligmakers, die het kruishout torste naar den Kalvarieberg.

Slechts één voorbeduidende persoonlijkheid noemde ik hier; wij zagen echter reeds (blz. 18) dat er geheele reeksen van personen en zaken zijn, welke op eenigerlei wijze den Verlosser hebben aangekondigd. Want eeuwen tevoren reeds, heeft de Christus zijne schaduw vooruitgeworpen in de historie van Israël en diens helden; ja, het geheele Oude Testament is, naar het woord der Kerkvaderen, niets anders dan één prototype van het Nieuwe, één lichtgloed der „komende zon".

Bovenstaande termen zullen wij in het vervolg meermalen hebben te bezigen.



Men vindt niet licht een katholieke kerk zonder beelden. Dit was immer zoo; het lag in de lijn der aanschouwelijke opvoedingsmanier van de Kerk, welke niet uitsluitend voor geleerden, maar als *wereldgodsdienst*, voor ieder, voor den minst ontwikkelde evenzeer, door den Zaligmaker was gesticht. „De beelden zijn welsprekende onderwijzers," zeiden de middeleeuwsche kerkvoogden en zij konden die overtuiging hebben gewonnen uit de lezing van het Oude Testament — waarin wij vermeld vinden, dat Mozes op Gods bevel beelden van den Cherubijn in het voorhangsel des heiligdoms deed weven, en tevens dat de twee Engelenfiguren ter weerszijde van de ark des Verbonds, door God zelven waren verordend; evenzeer heeft het beeld der koperen slang, welke Hij ten aanschouwe aller Joden deed oprichten, als een zinnebeeldige voorbeduiding van den Redder der wereld gegolden.

1. Onze oude ikonografen hebben niet kunnen denken aan het nog immer voortwerkend nabauwen eeniger bezorgde niet-Katholieken, over de „beelden-aanbidding" in onze kerken. Ook wij verspillen over iets dergelijks noch taal, noch ruimte, waar iedere roomsche geloofsgenoot hartelijk den spot drijft met zoo onverklaarbare en voortdurende onwetendheid der geloofsleer van onzen heiligen godsdienst. Bovendien had de Kerk het gevaar van ontaarding dezer devote gebruiken, zoo weinig, zelfs bij het minst beschaafde volk, te duchten, dat zij een wandaalschen „beeldenstorm" nimmer heeft noodig geoordeeld. Veeleer hield zij de voorstellingen van hare groote grondleggers en toonbeelden des geloofs in waardige vereering, gelijk trouwens ieder nobel gemoed, de beeltenissen van ouders en vrienden.

2. Zij onderhield die praktijken, als helderziende leeraresse der volken, om meer dan éene reden, welke,

naar St. Thomas, volgender wijze zijn op te sommen. De beelden strekken namelijk:

a. Tot onderwijzing der niet-ontwikkelden, die hier als door boek en woord worden onderricht.

b. Tot dagelijksche, voor oogen geziene herinnering aan het geheim der h. Menschwording en aan de toonbeelden onzer Heiligen.

c. Tot vermeerdering van onzen godsdienstzin, welke door aanschouwing sterker wordt aangezet dan door het aanhooren alleen.

3. Lag dit beelden-gebruik regelrecht in de richting der opvoedende kracht onzer h. Kerk, ook de kunst deed er haar voordeel mee. Want waar de kerk, zoo zegt terecht een hedendaagsch ecclesioloog, de beeldende kunst ooit in haren dienst heeft betrokken, daar opent zich ook voor de *ikonografie* het breedste veld voor hare beschrijvende en leerende werkzaamheid.

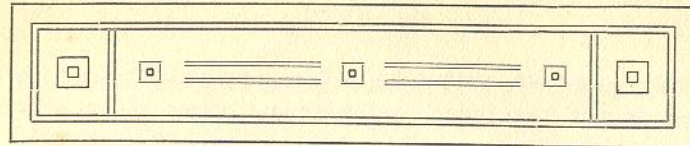
Men vond haar aan den arbeid in tallooze *vormen:* in de kathedralen en doop- en grafkapellen, in votief- en bedevaarts- en klooster-kerken, in de kruisgangen en uitsprongen en bijgebouwen. Zij sprak uit de kleurenstralende, gefigureerde vensters en uit de deur-omlijstingen, evenzeer als uit de muurvlakken en zuilen en kolommen; zij sierde de rijk bewerkte doopvonten zoowel als de geëmailleerde en goudglanzende retabels van het hoog-altaar en de veelluikige vleugelkasten. Zij was overal; in het inwendige vooral; maar ook het uitwendige kerkgebouw bekleedde zij met een volheid van plastische figuren en beelden, aan portalen, gevels, pijlers en spitsen; allerwegen deed zij iets schoons gevoelen of iets waardigs overdenken.

4. Dat in den loop der tijden, die talrijke *onderscheidende* voorstellingen van heilige personen en zaken in de tienduizenden van roomsche bedeplaatsen, zeer vele *vaste* beginselen in het leven riepen en tevens een

geweldig groote, wetenschappelijke uitgebreidheid aan de beeldkunst bezorgden, zal niemand uwer meer verwonderen, die ons tot hier hebben gevolgd in de ontwikkeling der kerkelijke symboliek. De toelichting der beelden-leer over de *afzonderlijke* Heiligen behoort dan ook voor *elk bedehuis* in het *bizonder* te geschieden, daar zij broodnoodig is voor die door de Kerk beoogde onderrichting, welke ieder beeld uit den aard der dingen aan den geloovige behoort te schenken. Wij verlangen dan ook niets vuriger, dan die zeer gewenschte, partikuliere *kerk-biografieën* in grooten getale ten onzent in de toekomst te mogen begroeten. In de hierna volgende, ikonografische verklaringen, geven wij een samenstel van de *grondbeginselen* dier beeldenleer, en welke bovendien den *bodem* kunnen vormen voor de zooeven genoemde en zeer gehoopte, lokale beeldbeschrijvingen der *onderscheidene kerken* in de verschillende grootere *steden van ons vaderland.* (1)

Dewijl het tot de ikonografische ondoenlijkheden behoort, om in een beknopten omvang de tallooze uitbeeldingen der Heiligen afzonderlijk, in behandeling te nemen, zullen wij de *hoofdstellingen,* welke de verschillende *Heiligen-groepen* in de kunst beheerschten, in het kort hebben voor te stellen. Terwille evenwel van het praktische nut, meenen wij ons van een meer omstandige uitwerking der twee belangrijkste afbeeldingen niet te kunnen ontslaan, namelijk die van den *Zaligmaker* en der *h. Maagd Maria,* vooreerst om de waardigheid dezer meest geliefde motieven der kerkelijke ikonografie en buitendien, daar zij in *elk* kerkgebouw en meestentijds zelfs herhaaldelijk, aan de geloovigen worden voorgesteld.

(1) Hiertoe wordt er in een tweede gedeelte — hetgeen deze studie volgt — reeds eene eerste proeve geleverd, met betrekking tot „de roomsche kerken van Nijmegen."



II. GOD.

A. DE H. DRIEVULDIGHEID.



Als persoonlijk *attribuut* zullen wij de „kruisnimbe" en een amandelvormig lichtvlak, de „mandorla" (gloria) leeren kennen. Thans



noemen wij inzonderheid den vorstelijken *troonzetel*.

Want „heerschen zal God over de volkeren", zoo zegt de h. Schriftuur, „zetelend op Zijn heiligen troon." Het „gezeten-zijn" is namelijk in de kerkelijke kunst, gelijk in de opvatting aller oude volkeren, het symbool van macht-hebben tegenover den slaaf, die staat. Een bijbehoorend attribuut is vervolgens de „*ongeschoeidheid* der voeten", gelijk dit ook bij de Engelen en Apostelen een zinnebeeld is van bovenaardsch leven, daar het schoeisel in de symboliek den aardschen oorsprong of werkkring heeft te beteekenen.

2. *De voorstellingen* der h. Drievuldigheid zijn uiteraard weinig talrijk en werden meestentijds aldus uitgevoerd: God de Vader ondersteunt aan de zij-armen het kruis, waarop de goddelijke Zoon is vastgeklonken; de h. Geest zweeft — in duifgedaante — tusschen

Beiden; of wel: de eerste (¹) en tweede Persoon der h. Drievuldigheid houden een boek, het „boek des levens" of „der openbaring"; de h. Geest is bovén Hen zichtbaar.

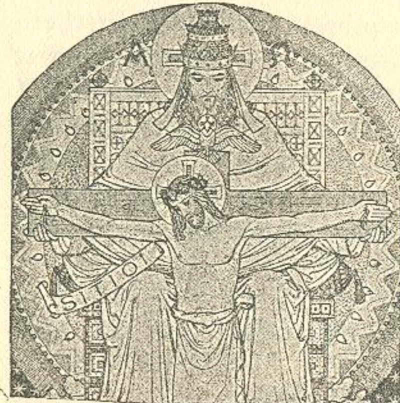


Fig. 23. De h. Drievuldigheid.

3. Ook *symbolische figuren* zinspelen op de h. Drievuldigheid, namelijk: de gelijkzijdige driehoek, het klaverblad, in elkander wentelende cirkels, samenstellingen van kringen en driehoeken, waarin de naam van Jehovah in hebreeuwsche lettertypen staat geschreven.

4. De oudste voorstellingen van *God den Vader* — in het algemeen zeer spaarzaam gevonden — doen zien: een *hand* zegenend (Schepper), of een *keizerskroon* (Bestuurder der wereld), of een *hoofd*, soms halffiguur, door hemelwolken omringd, waardoor de onuitsprekelijkheid der Godheid wordt geleerd. Later vindt men, naar de h. Schriftuur, de voorstelling van een *Grijsaard*, dragend „het boek der eeuwige wijsheid" of een wereldbol met een ingeplant kruis (Schepping en Verlossing); tronend, naar de Schriften,



Fig. 24. Symbool der h. Drievuldigheid.

(¹) Dat de voorstellingen van God den Vader en God den h. Geest betrekkelijk zoo schaars en zoo weinig artistiek door de kunst zijn behandeld, sproot uit de zeer natuurlijke onmacht der kunstenaars voort, om stoffelijke vormen eenigszins aan de Godheid te doen herinneren. De uitbeelding van den tweeden Persoon der h. Drievuldigheid, van Christus den Godmensch, was uiteraard meer onder het bereik van den menschelijken artist.

op „den regenboog als zetel" en „de aarde als zijn voetschabel".

5. Bijna uitsluitend werd *God de H. Geest* in de gedaante van een *duif* uitgebeeld, gelijk Hij verscheen bij den doop van Christus in den Jordaan; uiterst zelden als persoon geteekend. Door Paus Benedictus XIV werd vervolgens als kerkelijke bepaling vastgesteld, dat de h. Geest niet in menschengestalte, maar slechts in den vorm van een duif of van „vurige tongen" — gelijk Hij zich op het eerste Pinksterfeest vertoonde — mocht worden voorgesteld.

□ B. CHRISTUS. □

□ AFBEELDINGEN. □

1. Twee groepen van ikonografieën vallen hier te vermelden. De eerste omvatte de voorstellingen, geboren uit de woorden van Isaias: „zonder schoonheid zal zijn gelaat zijn onder de mannen en zijn gestalte onder de zonen der menschen." Hierin werd de Zaligmaker geschilderd, als beroofd van elke menschelijke schoonheid, door zijn smartvol lijden; welke meening door vele oude kunstenaars, krachtens de hh. Justinus, Basilius, Clemens Alex, Cyrillus en Tertuliaan, werd voorgestaan.

De tweede zocht uitdrukking te verleenen aan het woord der psalmen, dat van „de schoonste onder de kinderen der menschen" spreekt; welke toepassing geleerd was door de hh. Origenes, Hieronymus, Chrysostomus, Ambrosius, Augustinus, Johannes Dam.

2. Deze *twee vaste typen* — en wel tweevoudig: met een baard en ongebaard, het zoogenaamde „ideaaltype" — waren gedurende vele eeuwen de grondvormen voor de persoonlijke opvattingen der beeldende kerkkunstenaars. Die artistieke doorvoering behield hare

algemeene kracht, zelfs tot in de laat-renaissance, wanneer men zich van dat bepaalde gelaats-type had losgemaakt en tallooze [1] vormen voor de meest onderscheidene fantasie-voorstellingen van het beeld des Heeren, had weten te vinden.

Hieronder blijken de bevoorkeurde motieven te zijn geweest: de Zaligmaker in de kribbe; gedragen op de armen der h. Maagd Maria (Madonna); als knaap in Jeruzalems tempel; als Leeraar of Wonderdoener; als „Man van Smarten"; als gekruisigd; als „opgestaan uit den doode" of „opstijgend ten hemel"; ten slotte als Rechter in den laatsten oordeelsdag. Naar zeer wisselende begrippen, streefde de kunst naar een ideaal van reinheid of liefde of macht of eindeloos geduld en beeldde in vele gevallen, bewust of onbewust, slechts het eigen *nationale schoonheidstype* uit.

3. Te dezer plaatse moeten wij met enkele woorden melding maken van de zoogenaamde *portretten*, welke er van den Zaligmaker zouden bestaan. Reeds naar de getuigenis van den h. Augustinus, bezit de aarde noch een beeltenis van haren goddelijken Verlosser noch van diens Moeder, de h. Maagd Maria, in weerwil dat de faam gedurende langen tijd talrijke voorstellingen, als ware (authentieke) portretten heeft doen gelden. Geene bewijsbare, *historische* waarde is er dan ook te hechten aan de afbeeldingen des Heeren, welke door den Evangelist St. Lucas zouden geschilderd, of door Nicodemus

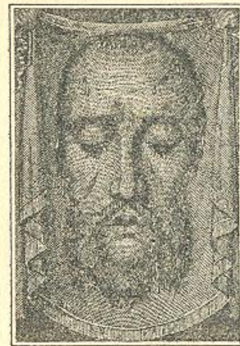


Fig. 25.
„Het heilig Aanschijn".

[1] Men denke hier aan het onafzienbaar terrein, dat er ligt tusschen den koudheidenschen Jupiter-vorm in den Christus van Michel-Angelo en de ontelbaar ziekelijk-weeke afbeeldingen van den Zaligmaker der Fransche kunstscholen.

gebeeldhouwd zijn; even weinig als aan de, op bovennatuurlijke wijs ontvangen, en „niet door menschenhand gemaakte" voorstellingen (Acheiropoëten), waaronder vele Abgar- of Edessaportretten (¹) en de hieraan verwante Veronica-beeltenissen, inzonderheid de vele, byzantijnsche „ware afbeeldingen (vera effigies)" zijn te rangschikken. Maar zij blijven niettemin *eerbiedwaardige* voorstellingen, door hooge oudheid en algemeene devotie gewijd; bovendien waren zij niet zelden de aanleiding tot het verkrijgen veler wonderbare gunsten en teekenen; dit laatste, de *moreele* waarde, verlieze men bij de beoordeeling dezer beeltenissen niet uit het oog.

4. Een enkel woord nog over een symbolische afbeelding, vooral der latere tijden, namelijk het *h. Hart.* „Symbolisch" zeggen wij, want het wezen dier voorstelling wordt miskend, wanneer men er het hart des Zaligmakers te veel in natuurlijken toestand in wil voorstellen of begrijpen. Het doelt op de verschijning, waarmede de zal. Margareta, Maria Alacoque (1675) werd begunstigd en waarin zij werd aangemoedigd, om die vereering in den bekenden vorm te verbreiden, onder vele, bizondere genade-beloften. „Ziehier dat Hart, zoo sprak de godd. Zaligmaker, „dat de menschen zoo zeer heeft liefgehad."

□ DE ATTRIBUTEN □

van Christus als „God" (kruisnimbus, aardbol, kroon, boek of „volumen", boekrol, schepter) zijn weinig onderscheidend van die van God den Vader. Het kenmerkende wordt geput uit de titels van den Zaligmaker als „Leeraar" en inzonderheid als „Verlosser". Hiertoe behooren de specifieke *lijdens-attributen*, welke zijn: de vijf h. kruiswonden in de handen en voeten en zijde,

(¹) Het meest beroemd onder deze reeks van voorstellingen, is de beeltenis, welke, naar luid van den kerkgeschiedschrijver Eusebius, aan den bestuurder van Edessa, Abgar Uchomo, op wondere wijs zou zijn gezonden. Uit deze gelaatstype schijnen de Veronica-portretten te zijn ontwikkeld.

welke laatste door een speerknecht werd toegebracht, dien de overlevering Longinus heette; de doornenkroon en de purperen spotmantel, waarmede Hij ten toon werd gesteld („Ecce-homo"(¹)-voorstellingen).

2. De *passie-werktuigen:* het kruis, de ladder, de lans, speer met edik-spons, edik-kruikje, de geeselkolom, geesels, doornenkroon, de rietstaf, hamer en 3 of 4 nagelen, het kleed zonder naad, drie werpsteenen (der dobbelende soldaten), de kruistitel met I.N.R.I (*J*esus *N*azaræus *R*ex *J*udæorum: Jezus van Nazareth, Koning der Joden), de haan van St. Petrus en de lantaarn der Romeinsche lijfwacht.



Fig. 26. De lijdens-werktuigen.

□ DE VOORSTELLINGEN. □

1. De goede Herder: Christus met herdersstaf draagt een *lam* („het verloren schaap") op de schouderen of bevrijdt het uit de doornen (der zonden), of weidt een geheele kudde (Hoofd zijner h. Kerk).

2. Als „opgestaan uit den dood", houdt Hij een *zege-vaan* (labarum), waarop het kruis is verbeeld. Dit zelfde symbool met denzelfden zin draagt ook het „Lam Gods"; het is tevens het attribuut van den strijdbaren Aartsengel Michaël en aller ridders-heiligen.



Fig. 27. Het „Agnus Dei: Lam Gods".

3. Als „Verwinnaar van den dood" (der zonde) vertreedt Hij een *serpent* (de boosheid).

(¹) „Ecce homo, ziet den mensch", door Pilatus tot de Joden gesproken, wijzend op den goddelijken Zaligmaker, gegeeseld, gedoornenkroond en met een purperen mantel uit spot omhangen.

Een dergelijk woord wordt in de kunst vaak als pendant afgebeeld, met betrekking tot de h. Maagd, namelijk „Ecce mater tua, ziedaar uwe Moeder", tot den beminden leerling Johannes gezegd en, in hem, tot alle Christenen.

4. Als „Heerscher des hemels en Heiland der aarde", zetelt Hij in een *troongestoelte* (cathedra), welke op wolken of den aardkloot rust; is bekleed met een tuniek en toga of aartsbisschoppelijk pallium en strekt de hand in zegens-houding uit. Dergelijke voorstellingen worden Salvator-beelden geheeten.

5. Als „Opperrechter" velt Hij vonnis over de wereld in den laatsten oordeelsdag; Engelen, de 12 Apostelen, Profeten, Heiligen (Maria, Johannes de Dooper, in latere tijden St. Jozef) zijn de traditioneele getuigen; de lijdens-instrumenten worden door Engelen gedragen; het onderplan stelt steeds de in twee helften gedeelde wereld voor: der goeden en der boozen.

6. Als „Verlosser" hangt Christus aan het *kruis*. Deze „kruis-symboliek" is de meest uitvoerige in de reeds zoo uitgebreide beeldenleer van den Zaligmaker, daar tallooze *legenden* en godvruchtige *verklaringen* over het zoo vereerde „Kruis des Heeren" door de symboliek zijn opgenomen en even kunstelijk als uitvoerig zijn verwerkt, gelijk de volgende behandeling zal doen zien.

KRUIS-SYMBOLIEK.

A. HET KRUIS.

1. Het leidend *beginsel* is, dat de Kerk in den Gekruiste het liefst den „Overwinnaar van den dood" aanbidt, want „Christus heeft geheerscht van het Kruis". Ook wete men, dat er immer een onderscheid werd vastgehouden tusschen *historische* en *liturgische* kruis-voorstellingen, waarvan de laatste het meest aan den geest der Kerk beantwoorden. Vandaar dat de zeer realistische smartuitdrukkingen een meer *artistiek* dan *kerkelijk* karakter dragen, b.v. het pijnlijk verwringen en wegkrimpen der

spieren, het tezeer met bloed beloopen gelaat, de ruwheid van den kruisboom (1) enz.

2. Twee hoofdvormen werden er van het kruis afgebeeld: het *crux immissa* met *ingelegd* dwarshout ┼ en het *crux commissa* met *opgelegden* balk; ┬ de eerste — waarschijnlijk de historisch juiste — wordt thans algemeen voorgesteld.

3. Aan den opstaanden balk is het rechthoekig *schild* (titulus, titel) bevestigd, waarop het I N R I (Jezus van Nazareth, Koning der Joden) den vorstelijken rang van den Zaligmaker verkondigt.

4. De *armen* zijn recht (horizontaal) uitgestrekt, want de Zaligmaker wil van het kruishout alles en allen in goddelijk erbarmen tot zich trekken en omarmen, gelijk de roomsche liefde-leer der Kerk verkondigt. Zie fig. 23.

Daarentegen brengt het *Jansenistische* kruis de armen bijna loodrecht in de hoogte (namelijk zoover mogelijk van de aarde afgewend), om het slechts „kleine getal der uitverkorenen" te verzinnebeelden.

5. Met bovengenoemde houding is in rechtstreeksch verband het doen rusten der voeten op een aan het kruis bevestigden *voetbank* (suppedaneum) en het oudtijds aanbrengen van een *zitblok* (sedile), beide ter ondersteuning van het goddelijk Lichaam.

6. De voeten worden het best, ook op anatomische gronden, ieder afzonderlijk door een der vier *kruisnagelen* vastgehecht.

7. Het *hoofd* des Heeren keert zich naar de rechterzijde (het Noorden; blz. 26), gelijk ook de *zijdewonde* te rechter wordt afgebeeld; beide met de symbolische bedoeling, dat de stervende Meester zich van de blinde Joden (het Zuiden) heeft afgewend en zich met zijn

(1) Soms groeien er takken en bladeren uit den balk: een voorstelling van den „boom des levens", geplant in den Golgotha-hof en „vruchtbaar bloeiend" tot het einde der dagen.

gelaat en zijne genaden tot den heiden (het Noorden) heeft gekeerd.

Hier ligt tevens, naar den mystieken uitleg der Vaderen, de oorsprong der heilige Sakramenten. Vandaar dat dikwerf een Engel (met liturgische stool bekleed) of een Vorstinne — beide symbolen der Kerk — in een beker (in de oude legenden „bloedkelk" geheeten) het h. Bloed opvangen, om het te schenken aan de geloovigen der strijdende Kerk (de wereld) of der lijdende (het vagevuur).

8. Al volge men niet de meer eerbiedwaardige dan historische opvatting der oude kunst, welke den Gekruiste geheel in een onderkleed (tuniek), van de schouders tot de voeten reikend (colobium), gehuld heeft, of gelijk de Middeleeuwers in een korteren rok van de heupen tot de knieën (perisonium), toch blijve de oude *lendendoek* — vooral na een vizioen der h. Brigitta veelvuldig in beeld gebracht — immer een *breede*, witte kleedstrook (¹), in plaats van het fladderende gordellint, door de renaissance-meesters uitgedacht,

□ B. DE PERSONEN. □

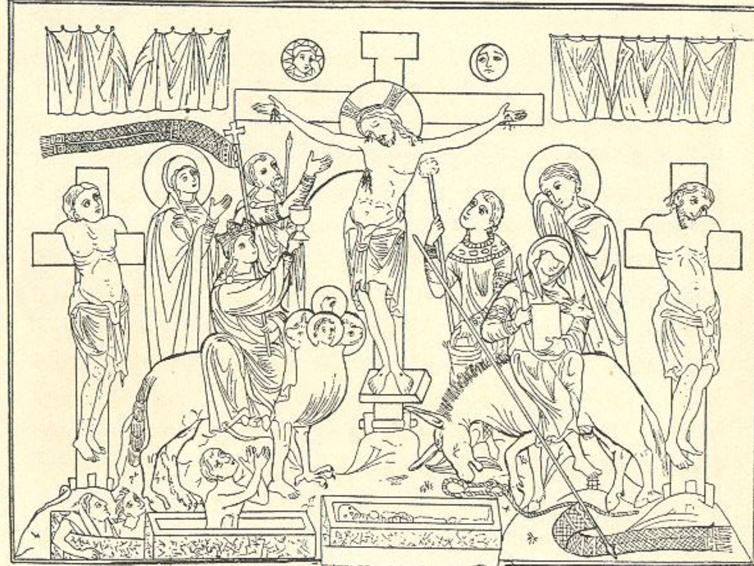
1. Op de plaats van eere de „bedrukte Moeder", de *Mater Dolorosa*, wier „staande" houding (niet liggende), de lijdenskracht symbolizeert, en *Sint Johannes*, de leerling, „dien de Heer liefhad", ter linker. Beiden vereenigd, vormen tezamen met het kruis, een voorstelling, welke men een *Kalvarieberg* heette.

2. Naar traditioneel gebruik hebben bovendien eenige bepaalde personen een standvastige plaats bij de kruisiging behouden. Vooreerst de *Engelen*, hetzij „den wierook der aanbidding" zwaaiend, of — met een liturgische priesterstool bekleed — de Kerk voorstellend.

(¹) Ook historisch bezien, is het het waarschijnlijkst, dat de Zaligmaker met een lendendoek omgord, gelijk ook de slaven bekleed waren, gekruisigd is.

Plaat 4.

KRUIS-SYMBOLEN.



Belangrijke bijeenstelling der Kruis-symbolen uit het 12e eeuwsche Hortus Deliciarum der kloosterzuster Herrad von Lannsperg; het merkwaardige geschrift ging in een brand te Straatsburg in 1870 verloren.

Het *kruis* is een soort „wijnpers"; onder, het lijk van Adam; boven, zon en maan; aan beide zijden het vaneengereten voorhangsel der Oude Wet.

De teekening geeft *links:* de Kerk in haren beker het Bloed en Water uit de zijdewonde opvangend; zij is gezeten op een dier met 4 koppen (de attributen der 4 Evangelisten voorstellend), namelijk een tetramorf, (bladz. 113); den speerknecht Longinus; de h. Maagd Maria en den „goeden moordenaar" Dismas.

Vervolgens *rechts:* de geblinddoekte Synagoge gezeten op een neerstortend muildier, toonend haar gevallen zegevaan; den sponsknecht Stephaton; den h. Johannes; den „slechten moordenaar" Gesmas.

Op het voorplan staan eenige dooden ten leven op.

Meermalen zijn er slechts twee hunner aanwezig en dan noemde hen de volksdevotie Michaël en Gabriël, de passie-engelen.

3. De *Profeten*, die 's Heeren lijden hadden voorzegd of de *Evangelisten*, die het beschreven. Deze laatsten worden doorgaans in hunne emblemen (zie hierna) aan de vier hoeken van het kruis tegenwoordig gebracht; soms ook, wordt dit *viertal* in *één* vierhoofdige gestalte vereenigd, welke den naam van „tetramorf" droeg.

4. De *drie Maria's* (Myrophori): de moeder van Jacobus, de echtgenoote van Cleophas en Maria Magdalena, de bekeerde zondaresse.

5. De speerknecht *Longinus*, zoo schreef men op de oude voorstellingen, welke de zijde des Heeren opende en *Stephaton*, die de spons met azijn tot leniging der wreede kruissmarten aan Christus bood. Buitendien werd de eerste nog tot zinnebeeld der wreede synagoge, de tweede — een bekeerling — het symbool van Christus' Kerk. Dit leidt ons naar twee voorname *symbolische* vrouwen-figuren, personifikaties van

6. de *Kerk* en *Synagoge*. De eerste, koninklijk gekroond, met mantel en zegevaan, vangt Christus' uitlekend Bloed in haren kelk op; de tweede is geblinddoekt. Deze biedt aan de komende geslachten de voorzeggingen over den Messias aan, welke zij zelve, de vrijwillig blinde, niet vermag te lezen; de koningsbanier is haar ontvallen of ligt gebroken terneer. Enkele malen worden zij rijdend voorgesteld: de Kerk op een paard of het symbolische tetramorf met zijne vier koppen (de Evangelisten, zie vorige bladzijde); de synagoge op een neerstortenden ezel of muil.

7. Andere *personen* of *personifikaties* vindt men meer of minder dikwerf op ivoor-reliefs, grafsteenen en kerkglazen uitgedrukt. Zij heeten: David en Salomon, den kruisdood profeteerend; drie lijdens-engelen voor de

drie theologische deugden: geloof, hoop en liefde; vrouwen-figuren voor „dood en leven" (mors et vita) of de vier wereld-elementen, want ook „de hemelen verhalen de glorie Gods".

8. De beide *mede-veroordeelden*, werden reeds van oudsher afgebeeld en allengs werden er bij die voorstellingen eenige vaste regels opgevolgd: zij zijn kleiner dan Christus; zij zijn gehecht aan, of gebonden op een kruis in **T**-vorm; aan de rechter zijde wordt de „goede moordenaar" (sanctus latro) als bejaard, berouwvol man geteekend; aan de linker een jongere, ruwe booswicht; deze werd *Gesmas* (Gestas), gene *Dismas* door de kunst genaamd.

Om dit goddelijk kruis dacht zich de dichterlijke geest der Christenheid een reeks van welsprekende

□ C. KRUIS-SYMBOLEN. □

1. *Zon en maan*, te rechter en te linker zijde (¹) van het kruis; primitief met historisch oogmerk, daar „zon en maan werden verduisterd", rouwend om den dood van haren Maker. Later werden er symbolieke zinnebeelden in gelezen. Beide waren de twee Testamenten, of wel de Kerk en de Synagoge, wijl de zon schittert met eigen, volle lichtkracht over geheel de wereld (christendom) en de maan een zwak schijnsel, en dit nog aan andere ontleend, in het nachtelijk duister werpt (Joodsche wet).

Of wel aldus verklaard: de zon is Christus, het „licht der wereld", de maan de Kerk, die haar lichtschijn van Hem ontvangt. Bij den wreeden kruisdood van den Zaligmaker zijn dan beide verdonkerd.

Ook anders gedacht: beide bedoelen Israël; de zon,

(¹) Deze plaatsing, met den natuurlijken stand dier hemellichamen in weerspraak, werd niet zonder symbolieke bedoeling volgehouden. Naar de hh. Ambrosius en Gregorius heeft er op Golgotha een tweede schepping (der genade) plaats gegrepen, waarbij het duistere Noorden (in de symboliek steeds de woonplaats der heidenen) door het heldere Evangelie-licht ging worden beschenen en waardoor het weleer lichtstralende volk der patriarchen en profeten „in de duisternissen neer zou zitten."

in donkere tinten gemaald, is het joodsche volk, in zwarte droefenis ondergaande; de „bloedroode maan" heeft de synagoge te beduiden, geteekend als zij is door het wreed vergoten bloed van den door haar „Verwachte aller volkeren".

In de negende eeuw worden beide (zon en maan) tot een man en eene vrouw gepersoonlijkt, welke zich het gelaat met hun mantelkleed bedekken; later worden zij, meer naïef, tot twee enkele koppen saamgetrokken (zon en maangezichten).

2. Het *doodshoofd* is een toespeling:

a. Op den naam van Golgotha (¹): schedelplaats, om de bij de toenmalige Joden heerschende meening, dat dáár de begraafplaats van Adam was.

b. Op den geestelijken „dood der menschheid" (door de zonde), welke door den lichamelijken dood des Verlossers werd verwonnen.

c. Op een dichterlijke voorstelling uit de „gulden legende (legenda aurea)" geput, volgens welke dit doodshoofd de schedel van den eersten Adam (den stamvader der menschheid) zou zijn geweest en op wondere wijs uit het graf gevoerd, bij het nederdruppelen van het Bloed van Christus (den tweeden Adam, den „Stamvader der Kinderen Gods").

3. De *slang* (het serpent; de zonde), zich kronkelend aan den voet des kruises of over een aardbol, is de beeldelijke voorstelling van Gods vloek tot den duivel, die in een slangegedaante onzen eersten stam-ouders was verschenen: „Gij zult gevloekt zijn onder het gedierte der aarde; gij zult op uw buik voortkruipen al de dagen uws levens".

a. De *kelk* (bloedkelk) brengt hier — althans volgens eenige symbolisten; de meesten blijven de verklaring van dit symbool echter schuldig — de legende in

(¹) Het hebreeuwsche Golgotha of het latijnsche Calvaria (Kalvarieberg) beteekent namelijk: schedelplaats of schedelberg.

herinnering, volgens welke Jozef van Arimathea, of Nicodemus het Bloed des Zaligmakers in denzelfden kelk zouden hebben opgevangen, welke bij het Laatste Avondmaal door Christus zou zijn geledigd. Die kostbare beker of schotel (h. Graal genaamd) werd later in de middeleeuwsche literatuur het middelpunt van een uitgebreiden kring van *graal-sagen*.

b. De volksverklaring zag er spoedig den „kelk des lijdens" in, dien de Engel — van Chamuel spraken de legenden — den Heiland in den hof der Olijven aanbood, om aan het kruis te ledigen tot „den laatsten druppel". Ook wij drinken er uit, ons eeuwig heil, want: „non exhauritur, hij wordt niet geledigd", zegt de oude avondmaalspreuk.

□ D. SYMBOLEN EN ATTRIBUTEN. □

I. HET CHRISTUS-KIND.

1. Een *appel* doelt op de Paradijs-vrucht, welke de aanleiding was tot Adams val: zinnebeeld dus van de zonde, waarvoor het Christus-Kind op aarde verscheen [1]. Een *boekrol* spreekt van het Oude Testament, een *boek* (het Evangelie) van het Nieuwe; de *wereldbol* huldigt hem als den Heerscher der aarde; meermalen draagt Hij dien in de linkerhand, zegenend met de rechter: beeld der goddelijke genaden.

2. Een *kruis*, waarop de Zaligmaker als knaap te rusten ligt; of Hij timmert dit tezamen in de werkplaats van Sint Jozef: symbolen van het doel der komst des Heeren.

3. Roode *Rozen* door het goddelijk Kind op de aarde rondgestrooid: voorbeduiding van het allerwegen geplengde bloed der h. Martelaren.

[1] Ditzelfde symbool heeft tevens een juist tegenovergestelden zin; hetgeen in de ikonografie eenige malen meer voorkomt. Dan beteekent het „de appel der gehoorzaamheid en des levens", welken Christus (de tweede Adam) ontving van God, zijn hemelschen Vader, of welke hem wordt aangeboden door Maria (de tweede Eva).

KRUIS-VORMEN.

De grondvorm: het gelijk-armige, grieksche of beter oostersche kruis, waaruit zich de drie eerstvolgende hoofdvormen ontwikkelen:

het latijnsche kruis, met dubbel-langen stam (crux immissa).

S. Antonius-, krukken-, egyptisch kruis (crux commissa).

S. Andries-, bourgondisch - russisch kruis; naar den marteldood van den h. Apostel Andreas te Patras (crux decussata).

S. Petrus-kruis, wijl de Plaatsbekleeder des Heeren op die wijs de doodstraf onderging.

S. Philippus-kruis, naar den dwarsen stand van het kruishout diens h. Apostels

Dubbel kruis: patriarchale, kardinale, aartsbisschoppelijke, lotharingische kruisvorm.

Pauselijk kruis, sedert de 15e eeuw.

Malthezer-vork- of anker-, ridderlijk kruis.

Bloeiend, fransch lelie-kruis; het gotische rozenkruis.

Spaansch, gekruist kruis.

Vijfvoudig kruis van Jeruzalem; (de 5 h. Wonden).

Sterren- en vlammenkruis.

Ankerkruis: hoop.

Bol-kruis: heerschappij.

Hart-kruis: liefde.

Berg-, Golgotha-, Kalvarie-kruis.

Russisch-, kabel-kruis.

Palmen-kruis: overwinning over zonde en dood.

Fig. 28—46.

II. CHRISTUS ALS VERLOSSER.

A. Symbolen aan het dierenrijk ontleend.

1. De *visch* (zeer vaak een dolfijn), is het geheimzinnig symbool der eerste christenen; een letterspel met het grieksche woord *ΙΧΘΥΣ* dat „visch" beteekent en waarvan de vijf letterteekens de aanvangsletters vormen van vijf grieksche namen des Heeren, namelijk voor: Jezus Christus, van God de Zoon, Zaligmaker (zie ook: „epigrafie").



Fig. 47. Christus-monogram. [1]

Men houde bij dit symbool en bij eenige andere in het oog, dat de eerste christenen uit vrees voor heidenschen spot, de waarheden van hun geloof slechts in *geheime* teekenen en beelden voorstelden en bovendien de *symbolische* uitdrukking geheel in de richting van dien tijdgeest lag.

2. Evenzeer uit den katakombentijd van het christendom, stamt het *Lam*, het symbool van den Christus, het „Lam Gods", dat „voor den scherende den mond niet opent", van wien de h. Johannes de Dooper getuigde: „Zie het Lam Gods, dat wegneemt de zonden der wereld."

Met eenige symbolieke wijziging wordt de Heiland als „Triumphator (overwinnaar)" door het *Paaschlam* afgebeeld; dan is echter de borst doorwond, het bloed vloeit in een kelk of leekt op een heuvel, waaruit de vier *paradijsstroomen* ontspringen, welke de naar alle zijden uitgaande vier Evangelisten beduiden, de verkondigers van „de zege des Heeren." Wordt het Lam, op dien heuvel staande, aan beide zijden door zes schapen begeleid, dan



Fig. 48. De Pelikaan en het Offerlam: symbolen van den Verlosser.

[1] De „visch" (Christus) draagt een korf met brood (het h. Sakrament des Altaars).

stelt het ons den Christus voor oogen, omringd door de twaalf Apostelen, „als schapen te midden der wolven uitgezonden."

3. Het geheimvolle offer der h. Misse vindt zijne afbeelding in het Apokalyptisch „boek met zeven sloten", waarop het Offerlam terneder ligt. Het Lam draagt gemeenlijk een *kruis* of *glorievaan* en is door een godheids-nimbe omstraald, ter symbolieke onderscheiding van andere lammeren, waaronder de Apostelen of de gewone christenen worden gezinnebeeld, naar de uitdrukking van den h. Johannes.



Fig. 49. Het Lam Gods met zegevaan.

Een meer persoonlijken zin heeft „het Lam", gesteld bij de h. Agnes, den h. Johannes den Dooper en Sint Franciscus.

4. De *Leeuw van Juda*, toespeling op den tekst der Apokalyps: „Zie, verwonnen heeft de leeuw van Juda, Davids spruit". In de volksspraak is de *leeuw* de koning der woestijn (van de aarde). In dien zin van „Heerscher" is dit symbool een beeld van den Christus, gelijk ook de *arend* (de koning der luchten) en de *dolfijn* (de vorst der zeeën).

Het is een veel gebezigde figuur van „de kracht" en van de „waakzaamheid"; als zoodanig b.v. bij den ingang van kerk of priesterkoor toegepast. Buitendien, ook als het tegenovergestelde zinnebeeld van den *duivel* gebezigd, die als „brieschende leeuw", allerwegen uitgaat op prooi.

5. Naar de oude legende opent de *Pelikaan* zich de borst, om zijne jongen te besprenkelen met zijn bloed en daardoor te doen herleven, wanneer de „aartsvijand" (de duivel of de zonde namelijk) hen heeft gedood. Zoo ook schonk Christus door zijn „bloedig" sterven het leven weêr aan de geestelijk gestorven menschheid:

zinneteeken dus van Christus' lijden. Bijwijlen werd in dien geest een pelikaan of diens nest, zelfs op den top van een kruis gesteld.

Naar andere lezing voedt de *pelikaan* de zijnen met zijn hartebloed: een onmiddellijk zinnebeeld dus van den voor ons gestorven Verlosser.


Fig. 50. Pelikaan zich de borst openend voor zijne jongen.

Een vrij algemeen gebruik heeft dit symbool van bloedige smarte, minder nauwkeurig, ook op het „onbloedig" offer der h. Misse toegepast.

6. Naar een andere sage wordt de fabelachtige *Feniks* na 500 jaren in zijn nest door vuur verteerd, doch verrijst daarna geheel verjongd uit de asch: een symbool, (althans, met nimbus en palmtak der overwinning), waarin de Verrijzenis des Heeren werd herdacht.

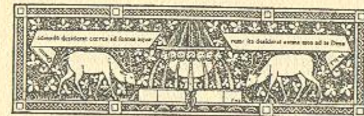
7. De *Koperen Slang*. Gelijk het opzien naar het door Mozes opgerichte metalen serpent de Israëlieten genas, die door de beten der vurige slangen waren gewond, zoo is ook het opzien naar het kruis, de redding der Christenen, getroffen door de „slangen der zonden". En gelijk Mozes de slang in de woestijn omhoog deed heffen, zoo moet — aldus de h. Johannes — ook de Zoon des Menschen worden verhoogd."

8. De *Duif* heeft vele beduidenissen in de symboliek ontvangen. Dit zinnebeeld van „liefde" en in latere tijden ook van „onschuld", vond in den Zaligmaker de hoogste vervulling en inzonderheid bij zijn bloedig en onbloedig Offer (zijn dood en het h. Altaarsakrament). Dit mag de reden geweest zijn, waarom oudtijds de h. Eucharistie bewaard werd en opgehangen, boven het altaar in een gouden „duifvat" (blz. 62); ook werd soms een kerk „het huis onzer Duive" door de christenen

genoemd. Buitendien werd door „de duif" niet zelden de godgewijde, christelijke ziel verstaan.

9. Naar een der vele pieuze legenden is het *Hert* de vijand der slang (hier de duivel of de zonde), welke het immer overwint en doodt: zinnebeeld van den „Overwinnaar der zonde".

Ook bekend symbool der vurige begeerte van de ziel naar de h. Kommunie, „gelijk een hert verlangt naar de waterbronnen" (des eeuwigen levens), vooral naar de zeven watersprongen der h. Sakramenten.


Fig. 51. „Het dorstend hert" (de ziel), zich lavend aan de zeven bronnen (de h. Sakramenten).

10. Uit soortgelijke legendaire bronnen geput, is ook de *eenhoorn* een mystiek symbool. Deze doet zich door geen jager vangen, maar legt zich vreedzaam neder in den schoot eener Maagd.

□ *B. Symbolen aan het Plantenrijk ontleend.* □

1. DE OLIJFBOOM, een zeer samengesteld symbool der genadekracht van Christus. De olijf, waaruit de olie wordt getrokken was een overbekend, pijnstillend medikament en ook een kracht en lenigheid gevend middel, als zoodanig b.v. bij de romeinsche zwaard- en vuistvechters zeer geliefd.

Deze eigenschappen verondersteld, gebruikt men de olijf-olie met symbolische bedoeling bij den Doop, het Vormsel, bij het toedienen der laatste h. Sakramenten en vele wijdingen. Christus de bron dier *genaden*, is de Olijfboom.

In nauwe betrekking met deze verklaring verzinnebeeldt de door de Kerk gebezigde „heilige Olie", het *Chrisma* (uit olijf-olie en balsem bereid), de twee Naturen in Christus: de goddelijke (balsem) en de menschelijke (olijf-olie).

Het steeds hervulde oliekruikje der weduwe van Sareptha, ook de immer met olie gevulde godslamp beelden de *onuitputtelijkheid* der zalvende genadegunsten van Christus uit.

Bovendien was „de deur" van het Heilig der Heiligen in Salomons tempel uit „olijfhout" vervaardigd; en wij zegden reeds vroeger, dat Christus door de „porta coeli", de „deur des hemels" (eener kerk) wordt gesymbolizeerd.

2. PALM (-tak of -boom), het reeds bij de heidenen algemeen aangenomen zinnebeeld der „overwinning".

3. BALSEM een soortgelijk symbool met de beteekenis van verzachting, genezing, liefdevolle toewijding van Christus.

4. WIEROOK is het ten hemel stijgend *gebed;* ook een Gode welgevallig *offer*, inzonderheid de h. Misse; in den zin van „welbehaaglijkheid bij God en bij de menschen" op Christus toegepast.

5. WIJNSTOK. Met de woorden: „Ik ben de wijnstok, mijn Vader de gaardenier" had de Zaligmaker zich zelven aangeduid en eveneens in: „Ik ben de wijnstok, gij (de Apostelen) zijt de ranken": daarom als symbool van Christus, namelijk: een wijnstok met 12 druiven.

Ook zou de Heiland de „wijnpers" treden en het „bloed van de druif" uit die vrucht doen vloeien: beelden van het Lijden des Heeren, waardoor het h. Bloed uit het goddelijk Lichaam zou stroomen.

De wijn is uiteraard de figuur van de *h. Eucharistie*, van dien hemelschen „wijn, welke maagden teelt". Dit brengt ons over tot de symboliek van

□ III. CHRISTUS-EUCHARISTICUS, □

namelijk Christus in het h. Sakrament des Altaars. Hier gelden de volgende symbolen: de druif, wijnstok en druivenblad als zinnebeelden van het h. Bloed; de tarwe van het h. Lichaam: in verwijderden zin ook de lijdens-werktuigen.

Als mystieke *proto-typen* (voorbeduidingen uit het Oude Testament (zie blz. 18) vindt men in de meeste kerken bij het altaar of de kommuniebank aangebracht: de Joodsche toonbrooden; de rots op wondere wijs levend water gevend op Mozes' bevel; de reine, bloedige offers van Abel en Abraham en inzonderheid het onbloedige sakrificie van brood en wijn door Melchisedech, toen Abraham en zijne krijgers (de rechtvaardigen) zegevierend weerkeerden na den slag tegen de beroovers (de zondaars) van Loth en de zijnen; het Joodsche paaschlam; den manna-regen (het wondere hemelbrood) in de woestijn van Sin (de wereld); Christus met de twee leerlingen te Emmaus en inzonderheid „het laatste Avondmaal". Beteekenis en toepassing zijn hier te onmiddellijk zichtbaar, om een verklaring noodig te maken.



Fig. 52. Korenaren en druivenranken: symbolen van het h. Sakrament des Altaars.



Fig. 53. Melchisedech, prototype van Christus als Offeraar.

□ IV. PROTO-TYPEN. □

Voorbeduidingen uit het Oude Testament in den Christus vervuld:

OFFERAARS: Melchisedech; Abraham; Aäron.

OFFERS: de schuldelooze Abel; de door Abraham ten offer bestemde Isaäc; voorts de door zijne broeders overgeleverde Jozef.

EIGENSCHAPPEN: Adam, stamvader van het menschelijk geslacht; Noach, stichter der ark; de rechtvaardige, beproefde Job; de leider en wetgever van het „uitverkoren volk" Gods, Mozes; Samson de sterke; David de lofzanger Gods; Elias, die wonderbaar ten hemel opsteeg; Daniël, ongedeerd uit den leeuwenkuil verrijzend; Jonas

CHRISTUS-SYMBOLEN.

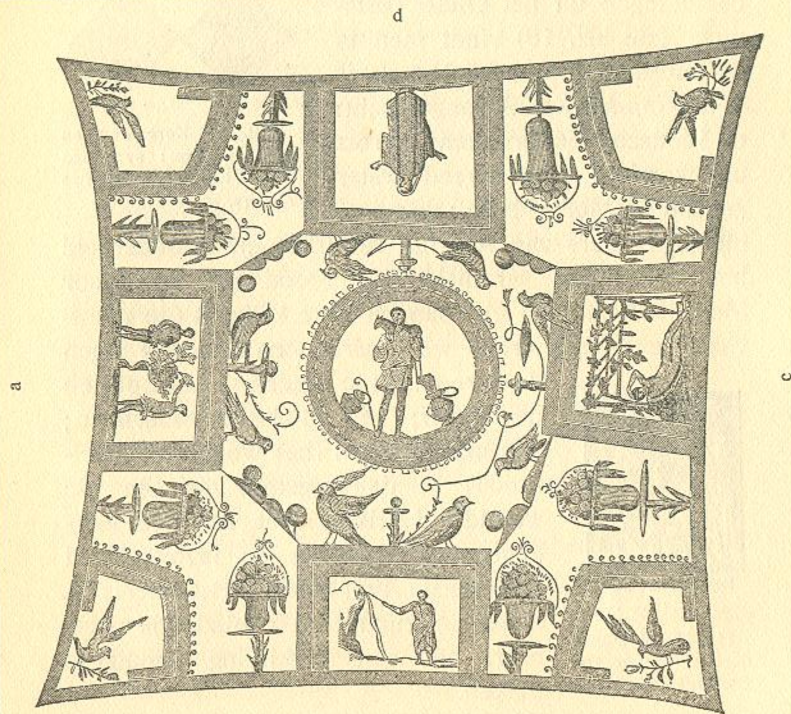


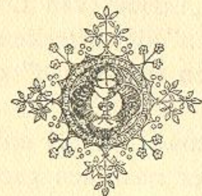
Fig. 54. Prototypen van den Zaligmaker: een gewelfschildering uit de 3e eeuw. Dit fresko behoort tot de merkwaardigste openbaringen der oud-christelijke kunst; het werd op het gewelf der Katakombe van St. Agnes aangebracht. Het geheel is in kruisvorm; het middenstuk, in een achthoek besloten, beeldt den „goeden Herder" af; de twee melkvaten verzinnebeelden het hemelsche voedsel door het h. Altaarsakrament. In de omgevende vierkanten vindt men Adam en Eva (a): de herschepping door Christus; Mozes, op de rots slaande (b): de wateren van Christus' genaden; Jonas rustend in de schaduw der klimop-ranken (c): 's Heeren opstanding; een *Orante* (d): de strijdende Kerk of Christus zelf.

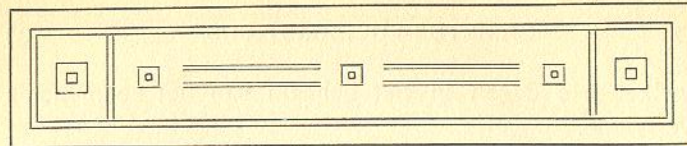
De sierende vogelen symbolizeeren de christelijke zielen; de bloemen en vruchten hebben de beduiding van deugden en goede werken.

Door een „Orans" verstond men een „biddende" vrouwenfiguur, met uitgestrekte armen, die de „Bruid van Christus", of het „Gebed", of soms den „lijdenden Christus" voorstelde.

welke drie dagen in het lichaam van het zeemonster verwijlde.

ZAKEN: de watergevende Mozes-rots; de gezondheid weergevende slang; de manna-korrels; het mirakuleuze hemelsbrood, dat Israël voedde in de woestijn (der wereld). Dat de Zaligmaker zich zelven noemde de *poort* (des hemels), dat Hij bestuurt het *schip* van Petrus (der Kerk), zagen wij reeds in de voorgaande verhandelingen (blz. 40, 34), ontwikkeld. Met dit laatste symbool staat in de nauwste betrekking, ook volgens St. Paulus, dat Christus is het *anker* onzer *hoop* ten eeuwigen leven.





□ III. DE H. MAAGD MARIA. □

ij hebben reeds gezien, dat de Moeder des Heeren in het *kerkgebouw* zelf in symbolen werd herdacht; als zoodanig  werd zij namelijk voorgesteld door de *sakristie*, de „camere" zegden de oude symbolisten, waaruit de Offeraar zou komen, eveneens door de *Maria-kapel* en ook door de *twee kerktorens* met een symbolieke toespeling op hare „Litanie van Loreto"; hiervan had dan „de ivoren toren" de beteekenis van de „zachte liefde" en „de toren van David" die van „onwankelbare kracht".

2. Zij waren evenwel slechts onbepaalde zinnebeeldingen, welke minder naar den geest des volks waren, dan de onmiddellijke, geschiedkundige voorstellingen, welke de kerkelijke kunst van Maria's verhevenheid, alle eeuwen door, in beeld heeft weergegeven. Want het geloof en de liefde waren onuitputtelijk in het vinden van steeds nieuwe uitingen der vereering van „de Moeder des Heeren". Wij kunnen die in ons beperkt bestek niet alle behandelen, maar wij brengen haar samen tot *hoofdgroepen*, in zooverre zij althans *symbolieke* belangrijkheid voor ons doel bezitten.

3. Zij draagt als *Moeder des Heeren* het goddelijk

Kind op den arm (¹), tot zichtbaar teeken van haar hoogheilig Moederschap; dan wordt tevens, althans in de meeste gevallen, de goddelijke macht van het Jezus-Kind uitgebeeld door den wereldbol (codex) of door de zegenende houding zijner hand. Zeer afwisselend werd door de kerkelijke kunstenaars nu eens „de maagdelijkheid", dan weer het goddelijk „Moederschap" der uitverkoren Maagd in de bedoeling gelegd.

4. Maria's hoofd is omgeven door een gouden *sterrenkrans*. Want de woorden uit de Apokalyps: „bekleed met de *zon*, de *maan* aan hare voeten, met *twaalf sterren* gekroond", hoewel onmiddellijk de Kerk verheerlijkend, kunnen ook op Maria hunne symbolieke toepassing vinden. Dan is „de zon" de genade Gods; „de maan" is de Kerk van Christus, wier uitverkoren „Vorstinne" zij is, en de twaalf gouden sterren noemt de h. Bernardus haar zinnebeeld als de „Koninginne der twaalf Apostelen".

Anderen verklaren dit sterrental door „de twaalf profeten", die hare bevoorrechte uitverkiezing hebben aangekondigd en eenigen zien hier „de negen koren der Engelen" gezinnebeeld tezamen met de drie rangen van Heiligen: Martelaren, Belijders en Maagden; kortom een symbool van Maria als „Koningin van geheel het hemelsch Hof."

5. In deze laatste waardigheid, voert zij den *gouden schepterstaf* der bovenaardsche macht. Want verheven is zij boven de wentelende vergankelijkheid van al het *geschapene*, hetgeen door de wisselende „maan aan

(¹) Naar kerkelijke begrippen worde de „Moeder des Heeren" niet van haren goddelijken Zoon gescheiden; als uitzondering hierop gelden de voorstellingen der „Onbevlekte Ontvangenis" en van „het h. Hart van Maria" Tevens „draagt" zij het goddelijk Kind op den arm, volgens een dekreet van 1875 door de Congreg. der Riten. Daarentegen is het meer naar kerkelijksymbolieken geest, wanneer St. Jozef, „de leidsman der h. Familie", zijn „goddelijken Voedsterzoon" aan de hand voert.

hare *voeten*" wordt uitgedrukt of door den aardbol, die haar ter voetbank strekt. Hiermee in verband troont „de Koningin des Vredes", zeer vaak op den regenboog, den „boog van verzoening."

6. Hare *kleedij* is in de vroegste, en ook in latere naar dien ouden stijl bewerkte voorstellingen, een lang, gegordeld, blank onderkleed (tunica, chiton), gedeeltelijk weer omhuld door een blauwkleurigen mantel.

7. Hare *voeten*, steeds *bekleed*, vertreden de zwarte „helsche slang", welke meestentijds den appel van Eva [1] in den bek draagt; hetgeen een symbolische toespeling op Gods voorzegging der Verlossing bevat: „Ik zal vijandschap stellen tusschen u (de slang, de zonde) en de vrouw (de h. Maagd Maria), tusschen uw zaad en haar zaad; zij zal u den kop verpletteren."

8. Uit den aard harer waardigheid heeft de „Esther van het Nieuwe Verbond", de *Koninginne des Hemels* (Regina cœli) het waardigste recht op de *vorstenkroon* en buitendien zien wij haar bijwijlen in de vroeger genoemde, schitterende lichtschijf (gloria, mandorla) stralen: een attribuut, dat buiten haar aan geen der Heiligen wordt toegekend. In den nauwkeurigsten zin behoort dit embleem aan de Godheid alleen, gelijk wij hiervoor hebben aangegeven; in figuurlijke beteekenis hebben de kunstenaars dit echter vaak toegepast op de „Moeder des Heeren", op haar, die naar S. Bernardus' woord, almachtig is door hare voorbidding (omnipotentia supplex). Wij herinneren hier tevens aan hetgeen

(1) In de symboliek vinden wij herhaaldelijk betrekkingen uitgewerkt tusschen *Eva*, „de moeder van het menschelijk geslacht" en *Maria* „de Moeder des Heeren". Gelijk Eva de aanleiding was tot „den dood der zonde" de erfzonde namelijk, zoo heeft Maria, als „Moeder des Verlossers" haar aandeel in „het leven der genade" (door Christus' zoendood); met andere woorden: wat Eva deed verliezen, deed Maria herwinnen.

De middeleeuwsche kunst drukte dit uit door een letterkeer van *Eva* en *Ave*. Het woord „Eva" namelijk van achter naar voren gelezen, wordt „Ave", met welken groet men dan Maria bedoelt.

de katechismus aan het roomsche kind onderwijst, dat aanbidding (latria) aan God alleen toebehoort; hooger evenwel dan de vereering (dulia) der overige, geschapen Heiligen van Gods Kerk, is die van „de Koninginne aller Heiligen" (hyperdulia).

9. Door de ziel van Maria „zou een zwaard van droefheid gaan", zij was uitverkoren om te wezen de „Mater dolorosa", de *Moeder van Smarten;* hetgeen men letterlijk voorstelt door een, het hart doorstekend zwaard.

10. In verdere uitbreiding, deed men later zeven zwaarden van droefheid Maria's hart doorboren; onder welk beeld „Onze lieve Vrouw der zeven Weeën [1] wordt vereerd. Deze *zeven smarten* herinneren aan de pijnlijkste beproevingen van Maria's leven, namelijk: de voorzeggingen van haar toekomstig leed door Simeon; vlucht naar Egypte; verlies van het goddelijk Kind; ontmoeting met haren kruisdragenden Zoon; Maria onder het kruis; Maria doet het gestorven Lichaam van haar goddelijk Kind op haren schoot rusten; Maria bij 's Heeren graflegging.


Fig. 55. Onze lieve Vrouw der Zeven Weeën.

11. Inzonderheid denkt men hier aan de droeve voorstelling van den „Nood Gods" of *Pietà* (Compassio), aan „de Moeder van Smarten", gelijk men gaarne zegt en waaronder men afbeeldt, hoe het doode Lichaam des Heeren nederligt op den schoot zijner droeve Moeder.

Er staat geschreven, „ziet hoe de troon schittert van den grooten Koning en van het Lam" in welke woorden

(1) Hier tegenover werden meermalen „De zeven Vreugden" van Maria in beelden voorgesteld: De blijde Boodschap des Engels; het bezoek bij hare nicht Elizabeth; de geboorte van Christus; aanbidding der drie Koningen; Verrijzenis des Heeren; Nederdaling van den h. Geest; Kroning van Maria

de mystiek een verheerlijking heeft gelezen van Maria, als draagster èn van het levende (als „Zetel der Wijsheid") èn van het gestorvene Lichaam van haren goddelijken Zoon.



Fig. 56. Uit het „Kölner Dombild".

12. Als tegenbeeld zou ik het haast noemen, vindt men menigmaal de h. Maagd eveneens *gezeteld*, gelijk op bovengenoemde Pietà-voorstelling, maar dan doet zij in de schitterende glorie van haar uitverkoren Moederschap, den goddelijken Verlosser (als Kind) op haren schoot rusten: een toespeling dus op hare hemelsche waardigheid; vandaar een (*maestá*, majesteit) door de kunst genoemd.

DE UITGEBEELDE MOTIEVEN DER MADONNA-KUNST.

Iedere vreugde en elk lijden der h. Maagd werd weer op zich zelf een *motief*, meermalen een middelpunt van verschillende reeksen van kunst-uitbeeldingen, welke onmiddellijk verklaring vinden in de algemeene bekendheid van het geheele leven der h. Maagd.

1. Zoo zien wij b.v.: „de Opdracht in den tempel", waarbij Simeon; de „Verloving" of het „Huwelijk"(¹) (Sposalizio) met St. Jozef; de „Blijde Boodschap (Annuntiatie)"; het „Bezoek aan hare nicht Elizabeth;" de „Zeven Vreugden" en „Zeven Weeën" enz. Meer

(¹) De h. Maagd Maria had zich reeds van de prilste jeugd af, aan God toegewijd door de heilige belofte van zuiverheid. Naar Gods beschikking en volgens de gebruiken van haar volk, was zij als erfdochter, door het huwelijk verbonden met een echtgenoot van haren stam (uit het huis van David), St. Jozef. Beiden hebben hunne wederzijdsche beloften van eeuwigdurende zuiverheid ongeschonden bewaard.

Maria was uitverkoren, om door de inwerking van God den h. Geest, de Moeder te worden van den goddelijken Verlosser; in waren zin dus: „de Moeder Gods;" de „Moeder van Christus" naar Zijne menschelijke natuur. Sint Jozef was de trouwe „Voedstervader" van het goddelijk Kind.

dan honderd verschillende *hoofd-motieven* heeft de christelijke kunst in den loop der tijden in tallooze beelden en groepen doen spreken.

2. Buiten die *historische* voorstellingen — aan de h. Schrift ontleend — behooren tot de symbolieke afbeeldingen, de volgende onderwerpen: de „Koningin van den h. Rozenkrans", waarover een paar woorden hierna; de „Allerwijste Maagd (Virgo sapientissima)": lezend de voorzeggingen over den verwachten Verlosser; de „ten-Hemel-Opneming (Assumptio)": waarin Maria door de Engelen naar Omhoog wordt opgedragen en de hierbij behoorende „Kroning (Incoronazio)" door haren goddelijken Zoon; de „Koningin der Engelen" (Regina Angelorum)": de lieflijke voorstelling der Engelen, omgevend en toezingend hunne Vorstinne. De zeer naïeve zinnebeelding van het „Sterfbed van Maria (Dormitio)" wordt aldus in beelden verhaald: de h. Moedermaagd ligt gestorven op hare legerstede; de Apostelen — meermalen in priesterlijk gewaad — omringen het ontzielde lichaam hunner Koningin; de Zaligmaker draagt een klein *kindje* liefdevol in zijne armen, waarmede de symbolisten de *ziel* der h. Maagd hebben bedoeld, welke Christus zelve ten hemel gaat voeren.

3. Daar vangt hare macht in hemelsche glorie aan. De symboliek der kunstenaars zocht ook hiervoor een figuurlijke vertaling en vond die in een „Moeder van Barmhartigheid (Mater Misericordiæ)", waarin zij haren breed uitgeplooiden mantel beschermend over de haar toevertrouwden uitspreidt: een zoogenaamd *mantelbeeld*.

4. Ook de *kleuren* spreken hier een symbolieke taal. Op de „Kroningen" — het hoogfeest van Maria — is zij in allerlei schitterende gewaden gedost, soms van dezelfde stof als die van haar goddelijk Kind; in de „Annuntiaties", draagt zij als ootmoedige dienstmaagd

des Heeren, het eenvoudige *rood* en *blauw*. Het *lazuur* — meermalen met gouden sterren bezaaid — teekent de „Koningin des Hemels"; het *rozerood* verzinnebeeldt den morgenstond, waaruit de „Zonneglans" werd geboren; de „Vorstinne des Hemels" wordt gekend aan den mantel van *purperstof* of goudbrokaat; het *groen* in draperie of onderkleed wijst — althans in de Annuntiaties — op den „Verwachte der Volkeren"; en het smetteloos *wit* siert de reine „Maagd der Maagden".

5. Dit paalt reeds aan de kenmerkende „Maria-symbolen", welke thans onze beschouwing vragen, maar eerst nog over een paar voorstellingen, die niet naar vrije fantasie, maar meer naar vast-bepaalde begrippen worden uitgewerkt. De een of andere wordt tevens in elke kerk gevonden; hetgeen bovendien in een rozenkrans-kerk noodzakelijk is, met de betrekking tot de beeltenis van:

a. De „Koningin van den allerh. Rozenkrans". De h. Dominicus knielt neder voor Maria's troon en ontvangt uit hare handen — minder juist uit die des Zaligmakers — het rozenkranssnoer. Het tableau is vaak omkranst met slingers van witte rozen (blijde geheimen), van roode (droevige) en van gouden (glorieuze mysteriën).

b. Het „heilig Hart van Maria". Deze voorstelling is allengs ontstaan uit het gewone volksverlangen naar een tegenhanger of pendant; en zoo werd het h. Hart van Maria afgebeeld in navolging van het „h. Hart des Zaligmakers"; echter niet met gelijke rechten, daar het laatste op eene persoonlijke openbaring van Christus aan de gelukz. Marg. Marie Alacoque berust (blz. 76).

c. Maria als „De Onbevlekte Ontvangenis". Het meesterwerk, dat als type dezer voorstelling zou kunnen gelden, is nog niet geschapen; ook zijn de voorstellingen bij de oudere kunstenaars zeer afwisselend.

De afbeelding der in Frankrijk zeer verspreide „médaille miraculeuse" is niet kerkelijk geapprobeerd; deze

uitbeelding stelt de h. Maagd voor met geopende handen, waaruit stralen (van genaden) schieten; met negen sterren als aureool; het serpent vertredend.

Dit motief heeft in de latere tijden een vasteren vorm aangenomen in het beeld van „O. L. Vr. van Lourdes". Deze voorstelling is uit den aard der zaak in overeenkomst met de veelvuldige verschijningen, waarmede de Moeder des Heeren Maria Bernadette Soubirous (1885) begunstigd heeft: in een blank gewaad, lichtblauwen gordel, aan den rechterarm een rozenkrans en gouden kruis; de blik is ten hemel geheven; de handen zijn op de borst tot het gebed saamgevoegd; de voeten rusten op de halve maan, welke hare hoornen omhoog beurt.

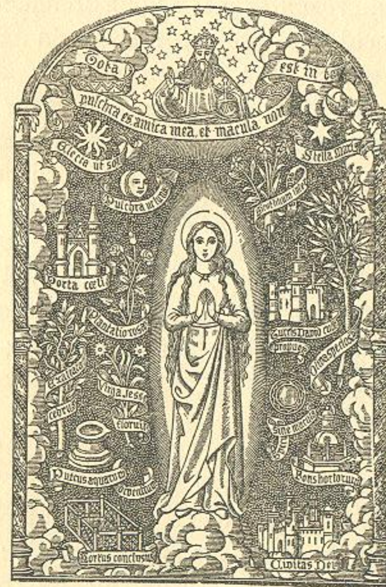


Fig. 57. Samenstelling der voornaamste symbolen van de h. Maagd Maria (¹).

(¹) Zon; maan; hemeldeur; rozen-planting; ceder; wortel van Jesse; bron van levend water; gesloten hof; ster der zee; lelie; toren van David; olijf spiegel van reinheid waterbron der hoven stad Gods.

SYMBOLEN EN ATTRIBUTEN.

1. Een *ster* wordt meermalen op den sluier of rechter schouder gehecht, waarmede men een bizondere vereering bedoelt aan Maria als de „ster der zee (stella maris)", de leidende „ster van Jacob", de gouden, hoop gevende „morgenster", de onwankelbare „vaste ster" aan het firmament (de schepping).

2. De *lelie* — het algemeen symbool van reinheid — is dus bij uitstek het zinnebeeld van de „Maagd der Maagden", die, van eeuwigheid was uitverkoren, om ook als „Moeder des Heeren" te blijven de „semper Virgo, immer Maagd".

3. De *roos*, het beeld der „liefde" door hare kleur, der teere „schoonheid" om haren vorm; ook van het „gebed", dat men tot een „rozen-krans" samenstrengelt. De roos is dus inzonderheid aan Maria toegewijd, in navolging der h. Schriften, welke haar voorzeggen als: de roos of „rozentak uit den stam van Jesse" (de vader van David uit wien zij stamde), of als „de roos zonder doornen" (der zonde of vergankelijkheid); ook is zij bezongen als „de roze uit Anna's (hare heilige Moeder) schoot".

4. Zij is de *olijf* van hoop en overvloedige genaden; de onvergankelijke *cypres*, die ten hemel wijst; de vaststaande *ceder* van den Libanon, welke nooit wankelt in den storm (van beproeving of zonden); de *ahorn*, welke door zijn schaduwrijk gebladerte en zoete sappen, den mensch verkwikt.

PROTO-TYPEN.

Voorbeduidingen van Maria uit het Oude Testament:

PERSONEN: Eva; Mozes' zuster Maria, die het leven van haar broeder als knaapje redde; de reine Judith, die haar volk verloste uit de handen van Holofernes den Assyriër; gelijk ook Debora en Jahel uit die van Jabin, den koning van Asor; Esther de geringe dienstmaagd verheven tot koningin (van Perzië).

ZAKEN: het Paradijs; de reddende ark van Noach; „Jacobs-ladder", welke ten hemel voert; het (van liefde) brandende en niet besmette „braambosch van Mozes", waarin zich de Godheid bevond; de vacht van Gedeon, welke alleen bevochtigd werd door den hemelschen dauw, toen geheel de omtrek dor bleef en droog: een beeld der uitsluitende uitverkiezing der h. Moedermaagd boven alle dochteren van Israël. Want „Hij zal nederdalen als regen op een vacht", gelijk de Psalmist voorzegde. Zij is „de lelie onverlet opwassende uit de doornen" (de zonde); zij is tevens naar de heerlijke, middeleeuwsche verklaringen, die „gesloten poort", die „gesloten hof", die „gesloten bron" der h. Schriften, welke den toegang aan de aardsche *omgeving* ontzeggen, maar geheel geopend zijn in de *hoogte*, voor God dus alleen. Op haar werden toegepast de mystieke woorden van Ezechiëls profetie: „deze poort zal gesloten blijven, want de Heer God van Israël is door haar ingegaan".

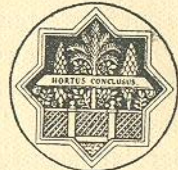
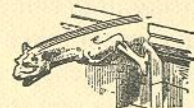
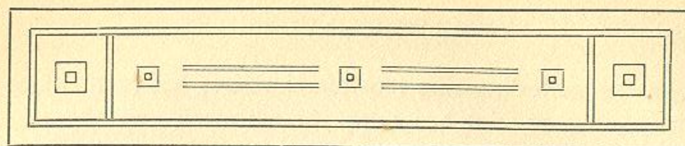


Fig. 58. De „gesloten hof": Maria de Maagd der Maagden.

Geheel gereed lagen de zinnebeelden in de „Litanie van Loreto" — trouwens grootendeels een aaneenschakeling van symbolen — en aldus vinden wij Maria gezinnebeeld als: een „spiegel" der rechtvaardigheid; een „zetel" der wijsheid; een geestelijk, eerwaardig, uitmuntend „vat" van godsvrucht; een sterken „toren" van David; een sierlijken „toren" van ivoor; een „huis" van goud en een „poort" des hemels.

Het is alles de meest volkomen vervulling in de levende en doode natuur van dat profetisch woord der Schriften: „Van nu af zullen mij zalig prijzen alle geslachten" der aarde.





IV. DE HEILIGEN.




Wij vervolgen thans den draad in ons samenstel der „ikonografische hoofdbeginselen", met betrekking tot de Uitverkorenen des Hemels. 1. Vooreerst: bij de beeld-voorstellingen der Heiligen ligt eenige *portretkunst* hunner aardsche persoonlijkheden volstrekt buiten de gewilde bedoeling, behoudens zeer weinige uitzonderingen. Zij worden meestentijds in gelaat en kleedij, als „hemelsche burgers (cives coelestes)" verheerlijkt, en aan ons voorgesteld. Zij verschijnen bovendien in het teekenend *gewaad* van hun *ambt* of waardigheid: een Paus met tiaar en staf, een ridder in het harnas, een monnik in zijn pij enz.

2. De uitbeelding geschiedt op talrijke wijzen, waaronder het aanbrengen van vast bepaalde en kenschetsende zaken, *attributen*, tot de voornaamste middelen van uitdrukking behooren. Zoo toont b.v. een Evangelist zijn Evangelie-boek, een Martelaar het foltertuig zijns lijdens; een boekwerk symbolizeert een Kerkleeraar, Ordestichter of geleerde.

Ook het omgevend *dekoratief:* zinnebeeldende bloemen, versierende architektuur, naamteekens enz. werken mede tot hetzelfde doel van onderscheiding.

3. De beeldvormen zijn op tweevoudige manier

herkenbaar: door *algemeene* en door *persoonlijke* attributen. De eerste gaan wij verklaren, over de tweede soort een enkele opmerking. Die „persoonlijke" onderscheidingsmiddelen zijn te verdeelen in *zinnebeeldige* (symbolische), b.v. een lelie, welke de reine onschuld verbeeldt en de *geschiedkundige* (historische en biografische).

Deze laatste, de voornaamste, zijn ontleend aan feiten, handelingen of aan glorieuze momenten uit het leven der Heiligen en worden door de kunst gewonnen uit: karaktertrekken; levenswijze, inzonderheid der werken van boetvaardigheid en naastenliefde; uit heldendaden of wonderbare verrichtingen, gelijk door hen gewerkte mirakelen of ontvangen vizioenen; uit persoonlijke devotiën; soms ook uit profetische voorbeduidingen, welke b.v. in een droomgezicht kunnen zijn neergelegd.

4. Noodzakelijkerwijs veronderstellen zij dan de kennis der levensbeschrijving en dikwerf der legenden van den Gezaligde, door den beeldhouwer of schilder aan de stichting der geloovigen voorgesteld. Zoo de kunstenaars b.v. den h. Lodewijk IX, koning van Frankrijk, in beeld hadden te brengen, dan drukten zij diens waardigheid door kroon, schepter en koningsdracht af, maar tevens plaatsten zij hem een „doornenkroon" in de hand, tot herdenking aan het feit, dat hij die lijdenskroon des Heeren van Keizer Balduinus ontving, haar in eerbied naar Frankrijk overbracht en in Parijs „la sainte Chapelle" voor haar bouwde.



Fig. 59. De h. Lodewijk, overbrenger der doornenkroon des Heeren.

Vandaar het hooge en algemeene nut eener ikonografie voor *elke kerk met hare heiligen-beelden* in het bizonder; althans zoo men naar recht en reden verlangt, dat „het beeld" aan „het gestelde doel" eenigszins zal beantwoorden; op welk groot belang wij hierover reeds hebben gewezen.

Zoo is het b.v. niet meer dan natuurlijk, dat heilige kluizenaars geplaatst worden vóór of bij de hutten en bergholen, waar zij hun leven in doorbrachten; zoo ook met den h. Felix van Nola. Maar tevens wordt voor *zijne* woning-grot een spinnewebbe gehangen, hetgeen verband houdt met het bizondere levensfeit, dat God den Heilige door dat middel tegen de vervolging zijner vijanden beschutte.

Gelijk boven gezegd, verklaren wij hier van de verschillende *heiligen-groepen* de

ALGEMEENE ATTRIBUTEN.

1. Het belangrijkste herkenningsteeken der hemelsche „Vrienden Gods" is de gouden lichtkring om het hoofd. Naar de onderscheiding door Paus Benedictus XIV aangegeven, kenmerkt die hoofd-bestraling — in den vorm van een ronde schijf of „schild" — den *Heilige* en wordt *nimbus* of glorie geheeten; de gouden krans of stralenbundel siert den *Gelukzalige* en wordt *aureool*(1) genaamd. Want „gij hebt ons met het ronde schild (rondas) gekroond", zoo zeggen de Hemelingen in de h. Schriftuur, waarmede zij aanduiden, dat zij aan „het *licht* der glorie (lumen gloriæ)" deelachtig zijn geworden en zich daardoor veilig kennen onder de beschutting (het „schild") der Godheid.

Evenwel heeft men zich aan dit fijnere verschil tusschen Heilige en Gelukzalige, in vele gevallen niet gehouden; het werd slechtst door de nauwkeurigste

(1) Nog wordt er een fijnere onderscheiding in de kleur des aureools aangenomen, namelijk van „wit" voor de Maagden, van „purper" voor de Martelaren en „groen" voor de kerkelijke Leeraren; zij was echter meer bij de godgeleerden dan bij de kunstenaars in gebruik.

In den „Hortus deliciarum" vinden wij de rangorde der heiligen door de kleuren der nimben aangegeven, op deze wijze: maagden, apostelen, martelaars, belijders, ook Christus: goud; profeten en patriarchen: zilver; gehuwden: groen; boetenden: geel.

Ook levenden ontvingen soms een *vierkanten* nimbus en de duivel werd met een *zwarten* hoofdschijn geteekend.

werkers, gelijk Fra Angelico, geobserveerd. Aan een ander kenmerkend symbool heeft men evenwel meer artistieke aandacht geschonken. Tot onderscheiding namelijk der h. Drievuldigheid, en inzonderheid des Zaligmakers, wordt er in dien lichtkring een kruisteeken uitgespaard, waardoor de *kruisnimbe* ontstaat; hetgeen als een uitsluitend zinneteeken der Godheid werd uitgebeeld,

2. Meermalen ook straalt de geheele figuur van den Christus in een uitgestrekte, het geheele lichaam omringende, amandel-vormige lichtschijf of *mandorla*, door welke „gloriole" men in beeldspraak aan de „*volheid* van het hemellicht" eenige uitdrukking wilde verleenen.

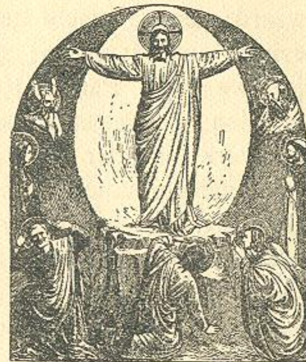


Fig. 60. Christus met kruisnimbe, staande in een mandorla; de omgevende Heiligen met nimben; Mozes met lichtstralen. (Fra Angelico).

3. Soortgelijke, huldigende zinduidingen bezitten ook bij heiligen-figuren: het stralende wandbehangsel achter een beeld, het verhemelte (baldakijn) boven het hoofd van een uitverkorene, het bloemversierde tapijt op den bodem: alles zinspelend op de schoon- en volkomenheid van het „Hemelsche Paradijs."

4. Buiten de reeds tevoren genoemde en de nog later door ons te vermelden *attributen*, worden nog de volgende, ter uitdrukking van eenig algemeen karakter, door de ikonografie gebezigd:

Boek: het h. Evangelie, tegenover een boekrol: het Oude Testament; bijenkorf: welsprekendheid, volgens het boek der Spreuken; doodshoofd: voortdurende overweging der vergankelijkheid; duif boven het hoofd of

aan het oor: hemelsche ingeving; geesel: gestrenge boetpleging; kelk: priesterstand; kerk: het bouwen van bedehuizen of beschermen der Kerk Gods; kogel (rijksappel): de wereld; kroon: vorstelijke waardigheid der aarde of ook des hemels (als Heilige); olijftak: vrede; palm: zege der christenen (martelaren inzonderheid) na den lichamelijken dood; schepter of rijksstaf: machtsuitoefening, gelijk ook wereldbol, mantel of zwaard; sleutel: macht der zondenvergeving; zon en maan: geestelijke en tijdelijke macht, Paus en Keizer. Voorts beduiden „wonden in handen en voeten", de uitverkiezing der stigmatizatie (het indrukken der wondteekenen des Heeren), gelijk b.v. bij den h. Franciscus van Assisië en de h. Catharina van Sene.



Fig. 61. S. Vinc. met nimbe en „duif aan het oor."



Fig. 62. S. Will. met nimbe, mijter, kerk.

Voor de martelaren zijn de *pijnigingswerktuigen* uiteraard tot kenmerkende onderscheidingsteekenen geworden.

HEILIGEN-GROEPEN. De ikonografie heeft eenvoudig den weg der Kerk gevolgd. Gelijk deze, naar gelang van het levens-karakter der hemelsche Bewoners, spreekt van *Engelen; Apostelen* en *Evangelisten; Martelaren; Belijders:* met of zonder kerkelijke waardigheid, vorsten, kerkleeraars, ordestichters, kluizenaars; *Maagden* en *Weduwen* — zoo zullen wij zien, dat ook de beeldkunst voor die bepaalde Heiligen-groepen hare vaste vormen ter kenschetsing heeft aangenomen.

□ DE ENGELEN. □

Zij zijn de „dienaren voor Gods troon" en meer bepaald de „boden Gods".

1. In die waardigheid worden zij uitgebeeld als jeugdigfrissche jongelingen, barrevoets [1], geheel bekleed door een langen lijfrok of tuniek; zij dragen een priesterstool of aartsbisschoppelijk pallium [2]; een gordel — de snelheid in bewegen en gehoorzamen zinnebeeldend — omgeeft hun gewaad; dit kleed is gemeenlijk van witte zijdestof of in andere symbolieke kleuren, naar mate deze of gene deugd meer op den voorgrond wordt gebracht. De schouder-vleugelen en de reisstaf zijn de symbolen van hun immer gereed-zijn tot het ras volvoeren van Gods bevel.

2. In verband met de hun toegekende ambtsverrichtingen houden zij: een wierooksvat ter aanbidding, muziekinstrumenten ter verheerlijking, den leliestengel der zuiverheid of den palmtak der viktorie; welke twee laatste attributen veelal hoofdzakelijk op de personen betrekking hebben, die zij bezoeken of begeleiden. Ook dragen zij een vlammen-zwaard: Gods gramschap; een bazuin: de stem Gods, oproepend ten oordeel; een rijksstaf: Gods heerschappij.

3. Van de vele „legioenen der Engelen" zijn ons door de Openbaring slechts drie Aartsengelen met namen bekend: Michaël („Wie is als God"), Raphaël („heelkracht Gods"), Gabriël („kracht Gods").

Michaël is de Vorst der Engelen, de „krijgsoverste Gods" en de machtige Beschermer der Kerk, de scheider van goeden en kwaden in den dag des Laatsten Oordeels (vuurzwaard en weegschaal); *Raphaël*, de schutsengel

[1] Hoe meer in verband met de Godheid, hoe meer los van het aardsche. Dit beginsel was de zin — althans bij de mannelijke Heiligen — der ongeschoeide voeten. Vandaar dat *blootsvoets* worden voorgesteld: de drie goddelijke Personen, de Engelen, Apostelen, Evangelisten en gewoonlijk de Profeten, nooit de h. Maagd.

[2] Het waardigheidsteeken van Patriarchen, Primaten en Aartsbisschoppen (somwijlen van diocesane Bisschoppen), bestaande uit een kringvormigen, breeden band van witte wol, waarin zes kruisen van zwarte zijde zijn geweven.

der menschheid, de begeleider van den jeugdigen Tobias met staf en waterkruik als pelgrim (ook met een visch, ter herinnering aan de wondere genezing van den ouden Tobias); *Gabriël*, de boodschapper der goddelijke Openbaringen (rijksstaf en lelietak; gewoonlijk afgebeeld, als brengend de „Blijde Boodschap" aan de h. Maagd Maria). Krachtens dichterlijke legenden, voor een groot deel steunend op Joodsche verklaringen, zijn de bovengenoemde Aartsengelen met *Uriël* („Licht Gods") ook de troondragers der goddelijke Almacht.

Bovendien wordt deze laatste de bewaker geheeten van het graf des Heeren en tevens de begeleider der „Jongeren van Emmaus".

4. Naar byzantijnsche opvatting verzinnebeelden: Michaël de oppermacht, Gabriël de vorstelijke waardigheid en Raphaël het priesterschap der Godheid; welke verklaringen van vele dichterlijke uitbeeldingen de artistieke aanleidingen zijn geworden.

Gelijk legendaire overleveringen vermelden, zou *Chamaël* den Christus in den Hof van Lijden hebben gesterkt (kelk en staf); *Jophiël*, Adam en Eva uit het paradijs hebben verdreven (vlammenzwaard); *Zadkiël*, Abrahams offer van Isaäc hebben verhinderd (offermes); *Japhkiël* de Joden geleid hebben door de woestijn.

5. DE NEGEN KOREN DER ENGELEN.

De Engelen worden onderscheiden in drie rangorden of *hierarchieën*, ieder van drie afdeelingen of *koren*. De kunst gaf aan de weinige kerkelijke gegevens een groote, artistieke uitbreiding.

I. De hoogste rangorde, in de naaste betrekking tot God:

a. De *Serafijnen*, de „vuurgeesten", enkel vuur en liefde. Naar de h. Schriften afgebeeld met 6 vleugelen en vuurvlammen; dragen een schild met de woorden: „Heilig, heilig, heilig is de Heer, de God der legerscharen"; hun leider is Uriël.

b. De *Cherubijnen*, de „veel-oogigen" naar St. Athanasius, met de beteekenis van volheid der Kennis; dikwerf met „veel-oogige" pauwenveeren afgebeeld; leider is Jophiël.

c. De *Tronen*, de troondragers der Godheid, beduiden de Majesteit en Gerechtigheid; als „vuurraderen" geteekend; leider: Japhkiël.



Fig. 63. De Koren der Engelen; in het midden S. Michaël, Patroon der Kerk,

II. De hooge priester-vorsten des hemels, bestuurders; zij dragen lange alben, gouden gordelkoorden, groengouden stolen, kronen, schepters of cedels, waarop het „zegel Gods": *IC.XC* = Jezus Christus. (Zie „Epigrafie").

a. De *Heerschappijen* (schepter, zwaard): de Macht Gods over de wereld; leider: Zadkiël.

b. De *Krachten* of deugden: het Lijden van Christus (lijdens-attributen); leider: Haniël.

c. De *Machten*: beschutters der menschheid (vlammenzwaard); leider: Raphaël.

III. De Uitvoerders:

a. De *Overheden:* beschermers der vorsten (zwaard, schepter, kruis); leider: Chamaël.

b. De *Aartsengelen* bevinden zich nabij den troon van God; tevens aanvoerders der zeven voorgaande orden; leider: Michaël, „de vorst der legerscharen."

c. De *Engelen*, met de, onder Nr. 1, reeds genoemde attributen.

APOSTELEN. (1)

Deze treden in de kunst als krachtige mannen op en zijn *ongeschoeid*; niet zelden dragen zij, als „goede Herders", een schaapje op de schouders. Zij houden een *Evangelieboek* — geopend getoond door den weleer twijfelenden Thomas, gesloten door alle de anderen; maar ook in omgekeerde orde voorgesteld — en bovendien het *marteltuig* van hun bloedigen dood (behalve de h. Johannes). Meermanel toonen zij ook een spreukband, waarop — in zeer afwisselende toekenning — een der *twaalf artikelen* van hun gezamenlijk vastgesteld „Credo" vermeld staan.



Fig. 64. Attribuut van den h. Evangel. Mattheus.



Fig. 65. Attribuut van den h. Evang. Johannes.

De h. *Evangelisten* (2) bezitten als „gemeenschappelijk" karakter-teeken een *schrijfveder* en geopend *boek*; daarbij wordt aan ieder hunner een „persoonlijk" symbool bijgevoegd, dat aan den *aanvang* van ieders h. Evangelie ontleend is; namelijk: de *h. Matthaeus* met een „gevleugelden mensch" (menschelijke afstamming van Christus). De *h. Marcus* met „den leeuw", daar deze aanvangt met Johannes den Dooper, de „stem des roependen in de woestijn" (de leeuw); ook wijl de koningsgrootheid van den Christus zijn h. Evangelie beheerscht. De *h. Lucas* met een rund als „offerdier", (minder juist een stierekop) wijl zijn h. geschrift met het offer-verhaal van den priester Zacharias opent en wijl hij meer in het bizonder den offer-dood des Heeren verhaalt. De *h. Johannes* met een „arend", want reeds bij den aanvang verheft hij zich als met adelaarswieken naar den troon der Godheid omhoog. Oudtijds werden deze vier symbolieken ook in één gestalte (met vier koppen) vereenigd, waaraan men den naam van *tetramorf* gaf; de mystieke zin is klaar: de volkomen *eenheid* der *vier* afzonderlijke evangeliën.



Fig. 66. Attribuut van den h. Evangelist Marcus.



Fig. 67. Attribuut van den h. Ev. Lucas.

(1) Hunne namen zijn: Simon (Petrus), diens broeder Andraeas, Jacobus en zijn broeder Joannes, Philippus, Bartholomaeus, Matthaeus, Thomas, Jacobus de Jongere, zijn broeder Judas Thaddaeüs, Simon de IJveraar, Judas Iscarioth Als pendanten werden dikwerf de „twaalf kleine Profeten" gekozen, welke benaming op den geringeren omvang hunner nagelaten geschriften doelt zij zijn: Osee, Joël, Amos, Abdias, Jonas, Michaeas, Nahum, Habakuk, Sophonias, Aggaeus, Zacharias en Malachias.

(2) De vier Evangelisten vormen in beeldelijken samenhang meermalen pendant met de vier groote Profeten: Daniël, Jeremias, Ezechiël en Isaïas; het Oude Testament dus vervuld in het Nieuwe. Als tegenhangers worden ook dikwerf het viertal der grieksche of latijnsche Kerkleeraars gesteld; zie hieraehter.

Naar vele Vaders symbolizeeren deze attributen ook de hoofd-elementen in het leven des Zaligmakers: Menschwording (mensch); Offerdood (offerdier); Opstanding (leeuw); Hemelvaart (adelaar).

MARTELAREN.

Deze ikonografie is de belangrijkste met betrekking tot uitvoerigheid en afwisseling in de uitbeelding der tallooze Bloedgetuigen van ons h. geloof.

De aangenomen grondslag behoort echter tot de meest eenvoudige. De Martelaren worden namelijk gekleed in de *dracht* van hun stand en toonen het *werktuig* van hun folterlijden en dood. Gelijk wij hiervoor (blz. 54) reeds aangaven, vinden wij b.v. in vele kerken als biechtstoel-beeld een voorstelling van den h. Johannes Nepomucenus (1383), den Patroon van het h. biechtgeheim. Toen de Heilige het bevel van den boheemschen



Fig. 68. Joh. Nepomucenus met den „vinger op den mond": stilzwijgendheid.

koning Wenceslas IV — tot verbreking van het biechtzegel — niet wilde involgen, werd hij, met steenen bezwaard, te Praag in de Moldau geworpen: vandaar de *steen*, die het beeld als attribuut wordt bijgebracht; „de vinger op den mond" is het algemeene en bekende symbool van onverbreekbare stilzwijgendheid.

Ook dragen de hh. Martelaren als zegeteeken den *martelpalm*, daar deze, naar St. Gregorius, het zinnebeeld van de overwinning is, vooral na een bloedigen strijd voor Christus' geloof.

□ BELIJDERS □

zijn de hemelsche Vrienden Gods, die niet door een wreeden offerdood, maar door de woorden en daden van hun krachtig geloofsleven, een schitterende belijdenis hebben afgelegd van 's Heeren Openbaring.

Gelijk wij boven reeds schreven, worden de kenteekenen hunner *waardigheid* of de symbolen hunner hooge deugd, karaktertrekken of *levensfeiten* tot afbeeldende onderscheidingen gemaakt. Zoo wordt b.v. *S. Jozef*, de Voedstervader des Heeren, als de „Leidsman" der h. Familie geschilderd en *voert* als zoodanig het goddelijk Kind aan de hand. — Hij draagt een *witte lelie* (gelofte van zuiverheid) welke uit zijn *pelgrimsstaf* ontspruit: een zinspeling op het verhaal der „gouden legende" waarin wordt meegedeeld, dat het wonderbaar bloeien van dien reisstok een hemelsche aanwijzing was van 's Heiligen uitverkiezing tot „Bruidegom der h. Moeder-Maagd". — Als „timmerman" heeft hij zijn *gereedschap* en werkplaats, de meest geëigende symbolen van het ambacht. — Als „Beschermvorst" der Kerk draagt hij het *scheepje* van Sint Petrus (gewoonlijk op een schild of cedel geschilderd) in de hand; of hij vertreedt een *helle-draak* (den aarts-vijand der Kerk).

Tot deze groep, de „Belijders", behooren vooreerst de:

PAUSEN in *wit* gewaad als de Plaatsbekleeders van

Christus, het „Lam zonder vlek"; op hun hoofd rust, sedert de 14e eeuw (Paus Benedictus XII), de *tiaar*, strikt genomen als teeken der „wereldlijke macht" (1) of wel de *mijter*, als zinnebeeld van den drager der hoogste, „geestelijke macht". Volgens eenige symbolisten wordt deze „drievoudige" pauskroon door den drievoudigen staat der Kerk (lijdenden, strijdenden, overwinnenden) verklaard. De hand omvat den *pausstaf* (ferula), — gelijk gewoonlijk geteekend, hoewel in de liturgie onbekend — een staf met een kruis in drie geledingen (een driekruis, blz. 85), waarschijnlijk in navolging der tiaar, door de kunstenaars gefantaseerd. De *gouden ring* is hier een belangrijk onderscheidend attribuut. De „ring" is — gelijk die des Bisschops — het beeld van *trouw* aan „Christus' Bruid", de h. Kerk; op den zegelsteen is het „scheepje met S. Petrus, den *Visscher*" ingesneden; in herdenking aan Sint Petrus, den eersten Plaatsbekleeder des Heeren, van Wien de Paus de wettige Opvolger is; vandaar *Visschersring*.



Fig. 69. H. Gregorius: pausstaf, tiaar, duif.

KARDINALEN met *rood* (purper) gewaad, als bereid om de Kerk te verdedigen met het offer van hun *bloed*, hetgeen ook door de kleur van *baret* en *kardinaalshoed* (een slappe, ronde hoed met aan beide zijden afhangende tressen van 15 kwastjes) wordt beteekend.

BISSCHOPPEN met witten *mijter* en *kromstaf*, gouden *ring* en *kruis*. De „mijter" is een hoofdbedekking met puntvormige voor- en achter-zijde, welk rang-teeken

(1) Ook verklaard als een beeld der drievoudige pausmacht (potestas ordinis et jurisdictionis (spiritualis et temporalis); of als beeld der drievoudige waardigheid van Leeraar, Wetgever en Rechter.

als een zinspeling op de twee lichthoornen van Mozes verklaard wordt: weerstraling van Gods majesteit; ook als symbool der twee Testamenten beschreven, wier Hoeder de Bisschop is. De „staf" is — gelijk ook de koninklijke schepter — het beeld der „leidende macht"; de andere attributen bezitten de reeds verklaarde beteekenissen.

VORSTEN met *schepter-staf* en *kroon*; niet zelden met een vaandel: krachtige verbreiding des geloofs; bijwijlen met een *kerk* op de handen: het stichten of begunstigen van bedehuizen.

KERKLEERAARS (¹) met *boekrollen* of -werken, *schrijfveder* en aardgloben: symbool van den omvang hunner leerverspreiding.

ORDESTICHTERS zijn gekleed in de specifieke *gewaden* hunner h. Orden; zij dragen het *boek* der regelen en zijn voorts gekenmerkt door hunne persoonlijke, onderscheidene *deugden* of meer belangrijke *feiten* des levens, gelijk b.v. de h. Franciscus van Assisië door de „wondeteekenen des Heeren", St. Dominicus door een „ster op het voorhoofd" (²) en lelie.



St. Dominicus.

Fig. 70. S Dom. met nimbe, ster, lelie, boek.

KLUIZENAARS zijn *baardige* mannen, gehuld in een *monnikspij* of dierenhuid; zij bevinden zich in de nabijheid hunner rotsspelonken en boschhutten, gewoonlijk met een waterbron. Dikwerf

(¹) De grieksche en latijnsche Kerk hebben beide vier Kerkleeraren (Doctores Ecclesiae). Tot de eerste behooren: de hh. Basilius, Athanasius, Gregorius Naz., Joh. Chrysostomus; tot de tweede: de hh. Augustinus, Ambrosius, Hieronymus, Gregor. de Gr.: zie ook blz. 112.

(²) Deze *ster* is evenzeer als de „hond met een lichttoorts in den muil", te verklaren uit een wonderbaar droomgezicht, waarmede St. Dominicus' moeder, de gelukz. Joanna van Aza, werd begunstigd. De symbolieke beteekenis is „het licht" der liefde en wetenschap, welke de Heilige, de trouwe „bewaker der kudde des Heeren", zou ontsteken. Zie hierover mijn: St. Dominicus in de kunst, Nijmegen Malmberg, 1904.

worden zij door *dieren* vergezeld, gelijk b.v. de h. Antonius door een zwijn als zinneteeken der onreine, door hem overwonnen aanvechtingen.

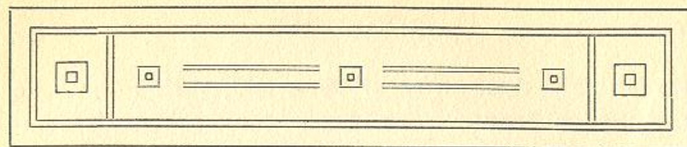
MAAGDEN. De heilige deugd van maagdelijkheid wordt van oudsher voor beide geslachten door de reine *leliebloem* gezinnebeeld. Vrouwelijke Heiligen houden meermalen „de brandende *lamp*" der „wijze maagden" uit Christus' parabel of dragen de gouden „*bruidskroon*" of witten „bloemenkrans", wijl zij toebehooren aan den goddelijken „Bruidegom der zielen". Vooral is dit het geval, wanneer zij voor „de heilige deugd" of voor haar geloofsbehoud een meer dan gewonen strijd hebben geleden. Zij zijn in een eenvoudig plooiend, lang gewaad gekleed; de haardos valt langs de schouderen af.

WEDUWEN en bekeerde zondaressen missen een specifieke zinnebeelding; als kenteekenen worden een roemrijke gebeurtenis of een bizondere genadegunst uit haar leven in voorstelling gebracht. „Moeder Anna" b.v. onderwijst haar uitverkoren kind, de h. Maagd Maria, uit een *boekrol*, de „voorzeggingen op den Messias"; Maria Magdalena houdt een *zalfbus*; de h. Elizabeth van Hongarije draagt de *bloemen* in den schoot, welke door Gods tusschenkomst hare brooden vervingen.

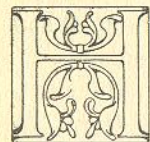


Fig. 71. „Moeder Anna" onderwijst de h. Maagd Maria.

Beide laatste afdeelingen kunnen ook *Bloedgetuigen* zijn van Christus' leer en toonen dan tevens de *teekenen* en *werktuigen* van haar martelaarschap.



□ V. ZAKEN-SYMBOLIEK. □

ebben wij ons tot hiertoe onder de ikonografie der personen-voorstellingen bewogen, er zijn buitendien nog andere groepen  van *zaken* namelijk, waar talrijke en doorgaans zeer dichterlijke, figuurlijke beteekenissen aan werden verbonden.

Wij bedoelen de symboliek der *kleuren*, *bloemen*, *dieren* en *getallen*.

Zij waren te vinden in de kerk zoowel als in het woonhuis, in het binnenvertrek en op het marktplein; op alle plaatsen, waar men slechts sierde en teekende: op het altaar, aan de beelden, op tapijten, kansels, vensters, koorbanken, helmen, grafsteenen, klokken, tegen de muren en frontgevels, overal.

Men las er van in de tallooze legenden, in de heiligenlevens en dierfabels; men hoorde er op zinspelen door de predikanten in de kerken; zij lagen in den volksmond bij het dagelijksch gesprek.

Hun hoofdinhoud poogt het volgende samenstel onder vaste lijnen te brengen.

□ DE KLEUREN-SYMBOLIEK. □

1. Naar den aard der onderscheidene toepassingen hadden de gebezigde verven een zeer verschillenden zin;

een steeds *zekere*, symbolieke kleuren-gamma ([1]) is er in de kunstwerken niet te ontdekken.

2. Het meest weerkeerend evenwel zijn de navolgende beduidingen: *wit*, het teeken van geloof, onschuld, blijdschap of barmhartigheid; *blauw*, hemelsche overweging; *rood*, liefde, lijden, kracht of rechtvaardigheid; *kristallijn*, smettelooze reinheid, schitterglans; *groen*, hoop of onverwelkte jeugd, ook het beschouwend leven; *goud*, bovenaardsche luister; *geel*, de beproeving of smart, ook nijd; *bruin* (grauw), deemoed; *paars*, stilzwijgendheid, overweging; *zwart*, droefheid, dood of vrede; *purper*, koninklijke of bisschoppelijke waardigheid; *violet*, boetvaardigheid.

3. Als blijk van persoonlijke, niet algemeen aangenomen kleuren-symboliek kan b.v. het zeven-sakramentsstuk van Rogier van der Weijden gelden, waarin de begeleidende Engelen de volgende mystieke kleuren dragen, bij het h. Sakrament van: het doopsel, wit (zuivering); vormsel, geel met rood (licht en vreugde); het h. sakrament des altaars, groen (hoop); der biecht, vuurrood (loutering); het h. oliesel, zwart (droefheid); het priesterschap, violet (geestelijke waardigheid); huwelijk, blauw (geloof en trouw).

In de nauwste betrekking met bovenstaande, is de

□ BLOEMEN-SYMBOLIEK. □

1. De aloude, dichterlijke toepassing der bloemen op den mensch en diens eigenschappen, is door de Kerk gekerstend geworden. Men zag hier hoofdzakelijk zinspelingen op hemelsche personen of deugden; zelfs was er aan bijkans elken Heilige uit den kalender, een bloemken toegewijd en dragen, ook thans nog, vele bloemen een zinrijken, religieuzen of heiligen naam.

Het kon moeilijk anders; want men wete, dat de

([1]) Over de „liturgische kleuren", zie mijn „Heilig Misoffer: een verklaring van Mystiek en Liturgie; L. C. G. Malmberg, Nijmegen".

enthoven der middeleeuwsche monniken de groote boom- en bloemkweekerijen van die tijden zijn geweest.

2. De schoonste bloem der Kerk is de heilige maagdelijkheid, is Christus zelf, de „Bloem van Nazareth", de „Bloem der bloemen". Allen die Hem willen ontvangen in hun hart, moeten hunne zielen sieren met „de bloemen der deugden", waarvan door de symboliek als de voornaamste werden geacht: de reinheid, het geduld, de ootmoed, barmhartigheid, zachtmoedigheid en vredelievendheid. Maar zij bloeien slechts in den zonnigen zomer (van Gods genade) en verwelken in de barre winterkoude (de zonde).

3. Voor een groot deel was deze symboliek der bloemen aan de h. Schriften ontleend, waar zij naar tweevoudige wijs worden beschouwd: als toonbeeld van *pracht* en als zinnebeeld der *liefde* volgens het Hooglied; of wel, in hare rasse *vergankelijkheid*, naar het Boek Job.

4. Deze bloemen-symboliek werd door de middeleeuwsche mystici naar alle zijden uitgewerkt, inzonderheid door Henricus Suso, en later, zooals wij zien zullen, tot *boomen*, *planten* en *vruchten* uitgestrekt. Zij berust in haar wezen op de symboliek der *kleuren*. *Wit* is hier dan weer het beeld der reinheid; *rood* van het martelaarschap; *blauw* van den ootmoed; *groen* van hoop en het eeuwig leven. Voorts doen wij hier in bizonderheden de voornaamste toepassingen (uit verschillende tijdperken) volgen.


Fig. 72. De roos: liefde

5. BLOEMEN. De lelie: onschuld en reinheid; de roos [1]: liefde, schoonheid, vreugde, stilzwijgendheid of martelaarschap; viooltje: deemoed.

[1] Over de *roos* alleen is reeds een verhandeling te schrijven, gelijk er trouwens vele geschreven zijn. Als „vijfbladige roos" is zij een beeld der *stilzwijgendheid* en wordt als biechtstoel-symbool meermalen gebezigd. Het zinnebeeld ontstond uit twee symbolieken: zij is namelijk een mystieke voorstelling van Christus' liefde; vijf bladen: (de vijf h. Wonden) en was als teeken van een niet te schenden geheim, boven de tafels der ouden opgehangen.

Deze drie, de meest bekende, zijn in meer beperkten zin de bloemen der *Moeder des Heeren*. „O Maria, zoo zegt de h. Bernardus, viooltje der ootmoedigheid, lelie der zuiverheid, roos van liefde."

Ook gelden naar S. Ambrosius de violen als symbolen der Belijders, de leliën der Maagden, de rozen der Martelaren.


Fig. 73. De passiebloem: lijden.

Buitendien verzinnebeelden de crocus: blijdschap; passiebloem: lijden; sneeuwklokje: vertrouwen; hyacinth: macht, vrede; tulp: gebed; dahlia: pracht; anemone: zorgzaamheid; zonnebloem: zucht naar God; een vijftal roode rozen aan een rozeboom: de h. vijf Wonden; stroobloem: onsterfelijkheid; mirte: maagdelijken staat; kamperfoelie of roos van Jericho: de h. Maagd Maria; meidoorn: hoop; balsemijn: overhaasting; boterbloem: coelibaat; camelia: schoonheid; egelantier: heilrijke inspanning; heliotroop: devotie; hortensia: onstandvastigheid; jasmijn: vriendschap; narcis: zelfzucht; lotus: welsprekendheid; waterlelie: naastenliefde; madeliefje: jeugd; pioenroos: schaamte; reseda: bescheidenheid; rosmarijn: herdenking; goudsbloem: naijver.

Een oud, zestiend'eeuwsch liedje zegt:

„De blanke lelie, die daar bloeit heet zuiverheid.
De zoete violetten zijn ootmoedigheid,
De schoone purperroos is hier de lijdzaamheid
De blijde, rijke goudebloem, gehoorzaamheid,
Nog is er één, die boven alle spant de Kroon,
De Kroon Imperiale — 't is de liefde schoon."

6. BOOMEN. Vooral met de *legenden* als bronnen, kunnen wij de volgende zinnebeeldingen samenlezen. De *boom*, de groene: het eeuwige leven; de dorre:

de ondergang; boom des levens: boom van Jesse, stamboom van Christus, het kruis; acacia: vriendschap; taxis, pijn: onsterfelijkheid; noteboom: gebed; appelboom: erfzonde; vijgeboom: trouw; palm: zege; ceder: kuischheid en onbuigzaamheid; cypres: onsterfelijkheid; eik: kracht en ook schande (eikel, voedsel voor zwijnen); olijf: barmhartigheid; olijftak: vrede; plataan: zuiverheid; terpentijnboom: vrede; wijnstok en -ranken: Christus en Christenen, het h. Bloed, het h. Sakrament des Altaars; plataan: geloof; cypres: rouw, zachtmoedigheid, onthouding.

7. VRUCHTEN (planten), enz. Pompoen: opgeblazenheid; amandel: waakzaamheid; mirre: reinheid, versterving; aloë, versterving, onverderfelijkheid; wierook: gebed; balsem: troost; granaat: eenheid der Kerk; moerbezie: zachtmoedigheid; appel, zie blz. 84; sodomsappel(¹): de zonde, zinnenlust; eikeblad, laurier: overwinning; tarwe, korenaren: het h. Sakrament des Altaars, vooral in: „de tarwe der uitverkorenen en de wijn, welke maagden voortbrengt"; tarwe en onkruid: christenen en ongeloovigen, goeden en boozen; hyssop: geloof en ootmoed, vooral reiniging; zaadkorrel: de Kerk; gras, hooi: vergankelijkheid; onkruid: de zonde; brandnetel: wreedheid; meekrap: laster; hop: luiheid; distel: aardsche kommer, boosaardigheid; klimop: trouw, gelijk de eveneens zich aanhechtende maagdenpalm; mos: naastenliefde; acanthus: zachtheid; wolfswortel: droefgeestigheid; belladonna, perzik: stilzwijgen; kamille: energie; paddenstoel: achterdocht; dolle kervel: trouweloosheid; hulst: boetvaardigheid; lischbloem (iris): lichtzinnigheid; dadel: lankmoedigheid; riet: leerzaamheid; salie: droefheid; vlier: ijver; azalea: matigheid;

(¹) Een vrucht, in de nabijheid van Sodoma, welke, naar men zegde, uitwendig bekoorlijk was en inwendig vol zwarte asch; uiteraard een voegzaam beeld voor de zonde.

papaver: slaapzucht; geranium: vriendschap; noot: lijdzaamheid; kokos: goedheid; cedervrucht: kuischheid.

□ DIEREN-SYMBOLIEK. □

1. De beeldspraak, welke dierlijke eigenschappen op het menschelijk karakter toepast of omgekeerd, is van den oudsten oorsprong. De christelijke kunst heeft dit figuurlijk gebruiken in hare voorstellingen, dierfabels, liederen, karikaturen enz. overgenomen, maar ontleende hare beeldspraak bij voorkeur aan den rijken voorraad, welken de h. Schriften reeds hadden opgelegd. Wijl nu het onderscheid tusschen *reine* en *onreine* dieren aldaar voortdurend werd beklemtoond, lag het voor de hand, dat de „reine" dieren in het algemeen de *deugden* en de „onreine" de *zonden* zouden symbolizeeren. Door dit streven naar *figuurlijk toepassen*, wordt het ook verklaarbaar, dat zelfs de heidensche fiktie van een *Orpheus*, in een hoogeren zin, in den Christus werd vervuld gezien. Want gelijk deze de beesten der wildernis om zich verzamelde en door zijn snarenspel temde, zoo ook verwon de Zaligmaker het redelooze en moordende gedierte der zonden en booze hartstochten.

2. Immer een vast bepaalde beteekenis aan de toepassing dezer symbolen te hechten, behoort, gelijk zeer veel op dit terrein, tot de onmogelijke zaken, daar niet zelden persoonlijke, toevallige of omstandigheids-redenen de keuze der kunstenaars hebben geleid.

Zoo zijn er b.v. meer dan negentig dieren-symbolen op den Zaligmaker aan te wijzen, waarvan zich evenwel het grootste aantal, niet tot een *standvastig*, ikonografisch gebruik heeft weten staande te houden.

3. In 't algemeen treden als zinnebeelden der aan de christenen vijandige machten, steeds de *roofdieren* op; *weerlooze* dieren zijn de symbolen der besprongen christen-scharen. Hiermee is tevens de algemeene zin der dierlijke, onderlinge *strijd-tooneelen* verklaard.

Bovendien wordt het heidendom steeds als een „dier", vaak als een veelkoppig monster uitgebeeld.

4. Op allerlei wijzen verspreid, in beelden en liederen, in schilderingen en epische dichten, waren zij tot algemeene bekendheid gekomen. Echter behoorden zij niet immer — evenmin als de bloemen- en getallen-symboliek — tot het volksgebruik van hetzelfde tijdperk.

Als eenige voorname, algemeene toepassingen zijn de volgende symbolen te verzamelen:

a. DEUGDEN. Leeuw: wachter, drager, kracht, moed, fierheid, heerschappij, ook Christus (en in tegenstelling, de duivel); lam: Christus en de christenen; schaap: apostel; leeuwin met jongen, fenix, vogelen in een boom, hen: liefde, vooral ouderliefde; duif: h. Geest, eenvoud; duif, eenhoorn: zuiverheid; zwaluw: onschuld; leeuwerik: lofzingen; nachtegaal: nachtelijk gebed; papegaai, lam: geduld; visch: Christus, matigheid; hert: waardigheid, heilbegeerige ziel; haan: waakzaamheid, gebed, opwekking tot boetvaardigheid; pauw: onsterfelijkheid, alwetendheid; kameel: ootmoed en matigheid, gelijk ook de hermelijn; haas: rouwmoedigheid, vlucht; adelaar: verheffing, opstanding; bij en mier: arbeidzaamheid, eerbied voor de dooden; olifant: zachtmoedigheid, waakzaamheid, gelijk ook de kraan; hinde: goedheid, de Kerk; stier: kracht; geit: zachtheid; ree: vlugheid; hond: trouw; ooievaar: verheffing; zwaan: eenzaamheid; valk: adel; rhinoceros: kracht, rechtvaardige gramschap; slang: voorzichtigheid.

b. ONDEUGDEN. Beer, hyena, haan: onzuiverheid; paard: hoogmoed, ook wel fierheid en vaart ten hemel; wolf: hebzucht; ever, egel: toorn; vos: sluwheid, vraatzucht; kameleon: huichelarij; ekster: gierighei praatzucht, gelijk ook gans; uil: duisternis, zonde ezel: eigenzinnigheid, geduld; kat: behaagzucht; slak traagheid, ook voorzichtigheid; struis: huichelarij; bok: de zonde; vorsch: hoogmoed; meerkol: onbescheidenheid; wouw: naijver; horzel: distraktie; vlieg, ekster: kwaadsprekendheid; adder: geest des kwaads; slang: duivel; schorpioen: haat; zwijn: onreinheid; wezel: vrees; zwaan: dood (zwanezang); raaf, havik, gier: diefstal. De fabelachtige wezens: geweldige centaur; wilde hartstocht; lokkende sirene: verleiding, duivel; spuwende basilisk: godslasteraar, afgunst; giftige draak, aspis, raaf, kreeft, chimæra, griffioen: duivel, zonde; veelkoppige hydra: ketterij.

□ GETALLEN-SYMBOLIEK. □

1. De doorgaans, slechts *toevallige* gelijkheid in *getal* tusschen twee, dikwerf geheel *ongelijksoortige* personen, zaken of feiten, gaf aan de oud-christelijke en middeleeuwsche symbolisten de aanleiding tot het zoeken naar betrekkingen en verbindingen, op grond dier *uitwendige* overeenkomst in het *cijfer.*

Zij speurden allerwegen die gelijkmatige, onderlinge verhoudingen in de deelen op; inzonderheid in het Oude Testament, maar ook in de natuur, in de zedelijke orde en vooral in de kerkelijke leerpunten en theologische divisies; overal, waar slechts, eenige, gemeenschappelijke overeenkomstigheid in de *cijfers* was waar te nemen.

Aldus leed het niet lang, of de „getallen-symboliek" had een overrijken inhoud van tallooze toepassingen verkregen.

2. De hoofdbegrippen brengen wij hier bijeen:

EEN: de Godheid.

TWEE: de 2 Naturen (goddelijke en menschelijke) in Christus; de twee Testamenten; allerlei tegenstellingen: geestelijk en tijdelijk, hemel en hel, enz.

DRIE: de h. Drievuldigheid, △; de drie goddelijke deugden: geloof, hoop en liefde; kloostergeloften: armoede, zuiverheid, gehoorzaamheid; het toe-

komstig leven: hemel, hel en vagevuur; de Kerk als lijdend, strijdend en overwinnend; tevens haar Leer-, Priester- en Herders-ambt, zie ook de veelvuldige, „drieledige" verdeelingen door de geheele, reeds behandelde „symboliek".

VIER: de windstreken, elementen, jaar- en dagtijden, de stoffelijke wereld: □; de hoofd- of kardinale deugden: voorzichtigheid, rechtvaardigheid, matigheid en sterkte; de groote profeten (blz. 112); de Evangelisten (blz. 113); de oostersche en westersche Kerkvaders (blz. 116); de stroomen van het Paradijs (blz. 39); de Uitersten van den mensch; wraakroepende zonden: doodslag, tegennatuurlijke wellust, verdrukking van armen en weezen, achterhouden van het werkmansloon.

VIJF: de boeken van Mozes; de zinnen en zintuigen; de wijze en de dwaze maagden; h. Wonden.

ZES: scheppingsdagen; wereldperioden (¹); zonden tegen den h. Geest: vermetel vertrouwen, wanhopen, geloofswaarheid bestrijden, deugd benijden, hardnekkigheid in zonde, berouw verachten.

ZEVEN: weekdagen; h. Sakramenten; gaven van den h. Geest: wijsheid, verstand, raad, sterkte, wetenschap, godsvrucht, vreeze des Heeren; beden van het „Onze Vader"; werken van barmhartigheid, omvattend de *lichamelijke:* hongerigen spijzen, dorstigen laven, naakten kleeden, vreemdelingen herbergen, gevangenen verlossen, zieken bezoeken, dooden begraven en de *geestelijke:* zondaars bekeeren, onwetenden leeren, twijfelenden raad geven, bedroefden troosten, onrecht geduldig lijden, beleedigers vergiffenis schenken, bidden

(¹) Naar de volgende, oude tijdsverdeeling der wereld: Adam, de tijd van het kind (infantia); Noach, van den knaap (pueritia); Abraham, der eerste jeugd (adolescentia); David, der rijpe jeugd (juventus); Jeremias, van den man (virilitas); Christus, van den ouderdom (senectus).

voor levenden en dooden; de h. wijdingen, waarvan de *mindere orden:* deurwachter, lezer, bezweerder, lichtdrager, en de *hoogere orden:* subdiaken, diaken, priester; hoofddeugden, bestaande uit de zooeven genoemde *drie* goddelijke en *vier* kardinale deugden; hoofdzonden: hoovaardigheid, gierigheid, onkuischheid, nijd, gulzigheid, gramschap, traagheid; hiertegenover werden de volgende deugden in de ikonografie gesteld: nederigheid, milddadigheid (gastvrijheid), kuischheid, welwillendheid, matigheid, zachtmoedigheid, ijver; de kruiswoorden des Heeren: „Vader vergeef het hun, want zij weten niet, wat zij doen," „Voorwaar, Ik zeg u, heden zult gij met Mij in het paradijs zijn," tot Maria: „Vrouwe, ziedaar uw Zoon" en tot Johannes: „Ziedaar uwe Moeder," „Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten," „Ik heb dorst," „Het is volbracht," „Vader in Uwe handen beveel ik Mijnen geest"; de smarten van Maria (blz. 97); de vreugden van Maria (blz. 97); de kanonieke uren (van het liturgisch gebed): matutinæ (laudes), prima, tertia, sexta, nona, vesperale, completorium; de vrije kunsten: grammatica, logica, rhetorica, musica, arithmetica, geometria, astronomia; en nog andere, waaronder samenvoegingen der mystieke beduidingen van „drie" plus „vier."

ACHT: hellestraffen, namelijk: wroeging, duisternis, geeseling, koude, hitte, afzichtelijkheid, schaamte, smart; de menschen in Noach's ark; zaligsprekingen: de armen van geest, zachtmoedigen, weenenden, hongerenden en dorstenden naar de gerechtigheid, barmhartigen, zuiveren van harte, vreedzamen, de onrechtvaardig vervolgden. Bovendien wordt het door vele kerkleeraars, den h. Augustinus b.v., als zinnebeeld der volkomenheid verklaard; want is

„zeven" het getal der schepping (der scheppingsdagen), dan is „acht" dat der „herschepping door Christus".

NEGEN: engelenkoren (blz. 111); vreemde zonden: aanraden, beschermen, gebieden, prijzen, behagen nemen, mededeelen, niet straffen, niet beletten, niet overdragen.

TIEN: plagen van Egypte; christenvervolgingen; geboden. Hetgeen buiten het getal „tien" (de orde) gaat, is

ELF: symbool der zonde, strijd tegen regel en orde.

TWAALF: maanden; zonen van Jacob; stammen van Israël; vruchten van den h. Geest: liefde, blijdschap, vrede, verduldigheid, goedertierenheid, goedheid, lankmoedigheid, zachtmoedigheid, getrouwheid, zedigheid, eerbaarheid, reinheid; kleine profeten (blz. 112); Apostelen (blz. 112).

□ SYMBOLIEK DER TEEKENEN. □

Nog blijven ons ter verklaring over de dikwerf in kerken of op beelden geziene *symbolieke teekens*, hetzij dan: *naamteekens* of -cijfers (monogrammen), *beginletters*, figuren, bijschriften (inskripties), vooral *verkortingen* (abbreviaturen) van woorden of spreuken, het meest door het schrijven van slechts een paar aanvangsletters (initialen), in plaats van het volledige woord, welke „sigla" (singulae litterae: enkele letters) genoemd worden. Een en ander bedoelen wij in verband met den Zaligmaker of heilige personen en zaken; met andere woorden de hier practisch voorkomende toepassingen van de

□ LEER DER OPSCHRIFTEN, EPIGRAFIE. □

Wij weten reeds, dat de eerste christenen én uit eerbied voor hun Meester, én uit vrees voor spot en lijfsgevaar, hun kruis en hunne geheele leer aan de oogen van den vervolgzuchtigen heiden onttrokken

en in hun alleen bekende *teekens* hun geloof en godsdienst hebben gehuldigd: het was het ontstaan der geheime „teekenen-leer". Hiertoe behooren op de voornaamste plaats de „naamteekens van den Zaligmaker" of

I. CHRISTUS-MONOGRAMMEN, welke eigenlijk niets dan *beginletters* zijn van de namen des Heeren, in de *grieksche taal*, dikwerf in verbinding met een +.

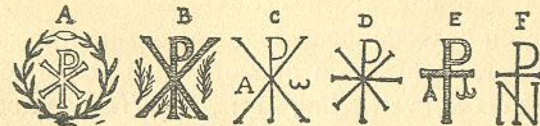


Fig. 73. Christus-monogrammen.

1. ☧ beteekent: Christus; het bestaat uit de twee eerste letters X (Chi) en P (Rho) van het grieksche woord *ΧΡΙΣΤΟΣ* (Christus), tot één letterteeken verbonden; hierom niet zelden een „Chi-Rho" geheeten, gelijk de figuren A, B, C, (met overwinningspalmen en ook met α en ω aangevuld), aan den lezer te zien geven. Met dezelfde beduiding vindt men ook: XPC. Door toevoeging van een grieksch of byzantijnsch +, verkreeg men een nieuwen vorm (zie D), hetgeen weer de oorsprong werd van het „naamteeken van Christus, den Gekruiste (crux monogrammatica; zie E)". Hetzelfde geschiedde dikwerf met bijplaatsing van α en ω. De vorm door F uitgebeeld heeft denzelfden zin, met bijvoeging echter van N *(ΝΙΚΑ)*; dus: „Christus-Overwinnaar".

2. *I.H.*, waarmede „Jezus" bedoeld wordt. Zij zijn de aanvangsletters van het grieksche *ΙΗΣΟΥΣ* (Jezus).

3. *A* en *Ω* of α en ω beteekenen: God. Zij zijn de eerste en de laatste letters van het grieksche alfabet of „het begin en het einde", naar de letterlijke afteekening van den tekst uit het boek der Openbaring: „Ik ben de alpha *(α)* en de omega *(ω)*, het begin en het

einde, zegt de Heere God"; hierom vooral gebezigd als symbool der schepping en van hare voor ons onbegrijpbare hoedanigheden, (zie fig. 12).

4. I. H. S. (ook: I. H. C. of I. C.) beduidt naar de beste, wetenschappelijke verklaringen niets anders dan het woord: *Jezus*. Het ontstond, gelijk ook de vorige, uit de *eerste letters* (initialen) van het voornoemde grieksche woord *ΙΗΣΟΥΣ*.

Over dit bekende monogram I.H.S. zijn even talrijke als onjuiste lezingen in omloop. Men verklaarde het namelijk als een verkorting van: „*J*esu *H*umilis *S*ocietas, de ootmoedige Sociëteit van Jezus"; ook als: „*J*esus *H*ominum *S*alvator, Jezus de Redder der menschen", of wel: „*I*n *H*oc *S*igno (vinces), in dit teeken (des Kruises) zult gij overwinnen": een herinnering aan de bekende verschijning aan Konstantijn. Nog minder gelden de volksafleidingen van: „*J*ezus, *H*eiland, *S*aligmaker", of „*J*ezus, *H*art, *S*mart".

Dit naamteeken kwam eerst veel later in gebruik dan de bovengenoemde en werd na een verschijning aan den h. Bernardinus van Siene (1444), welhaast algemeen onder het volk verbreid; ook is het een attribuut van den h. Ignatius van Antiochië (108), in wiens hart „de zoete Naam" stond geschreven, tevens het onderscheidingsbeeld van den vurigen Christusprediker, den h. Vincentius Ferrerius (1419); vooral wordt het gekend als het naamteeken der Jezuïeten-(Jezus-) orde, in navolging van haren h. Stichter, Ignatius van Loyola (1556).

5. I. H. S. in verbinding met X. P. S. (of I. C. en X. C.: zie blz. 111) heeft, volgens bovenstaande verklaringen, den zin van *Jezus Christus*.

II. 1. Niet door letters, maar door een meetkunstige figuur wordt *de h. Drievuldigheid* gezinnebeeld, namelijk door een gelijkzijdigen △. Uit de hoekpunten zijn

menigmaal drie segment-cirkels getrokken, welke dezelfde beduiding bezitten. In het centrum wordt dan het woord „Jehovah", (meestentijds in hebreeuwsche karakters,) geschreven; aan de zijden wordt geplaatst: Pater, Filius, Spiritus Sanctus: Vader, Zoon, h. Geest; want „Drie zijn er, die getuigenis geven in den hemel, de Vader, het Woord en de h. Geest en deze drie zijn één," (fig. 24).

2. Deze grondwaarheid van onzen godsdienst wordt ook verbeeld door den driehoek met drievoudig klaverblad aan één stengel, of het „alziend oog van God" (Alwetendheid), of door een driehoek in een kring van lichtstralen (oneindigheid en glorie). Wordt deze laatste door wolken omringd, dan spreekt hij van de „verborgenheid" van dit geloofsartikel voor den beperkten geest der menschen.

3. Het algemeen symbool der *Godheid* is het teeken ⊕: een kruis (de Verlossing) in een cirkel (eeuwigheid en volkomenheid); vandaar, dat dit attribuut, uitsluitend aan de Godheid herinnerend, als een nimbus achter het hoofd van een der drie goddelijke Personen gesteld wordt; hetgeen de eigenlijke zin is der reeds besproken *kruisnimbe* (blz. 107).

4. Dat een *visch* geteekend werd in plaats van een Christus-figuur hebben wij reeds vermeld en verklaard (blz. 86); het werd bovendien in de christelijke oudheid ook geschreven en thans somtijds herhaald, namelijk: *ΙΧΘΥΣ*. Deze vijf teekens zijn weer de *aanvangsletters* van vijf grieksche woorden, welke den zin hebben van: Jezus, Christus, Gods Zoon, Redder. *(ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΟΤΗΡ.)*

5. In navolging dezer Christus-monogrammen heeft men vervolgens, in latere tijden, door bijeenvoeging of samenschakeling der M en R uit „Maria" een naamteeken der *h. Maagd* samengesteld: waarin men: „ave Maria, wees gegroet Maria" lezen kan.

6. *MP ΘY* zijn de begin- en sluit-letters der beide grieksche woorden: „*MHTHP ΘEOY*, Moeder Gods", welke meermalen onder een Maria-beeld worden aangetroffen.

□ III. VERKORTINGEN. □

A. D.: Anno Domini, in het jaar des Heeren.

A. M. D. G.: Ad majorem Dei gloriam, kernspreuk van den h. Ignatius van Loyola, daarna der Jezuïeten-orde.

A. M. G. P. D. T.: Ave Maria gratia plena Dominus tecum, Wees gegroet Maria, vol van genade, de Heer is met U.

An., voor anni of anno: van (in) het jaar.

A. O. R.: anno orbis redempti, in het jaar van de verlossing der wereld.

A. X.: Anno Christi, in het jaar van Christus.

B.: beatus, de zalige.

B. M. V.: Beatae Mariae Virgini(s), aan (van) de heilige Maagd Maria.

B. V. O.: Bid voor ons; dikwerf onder een heiligebeeld geplaatst.

D. F.: Deo favente, onder begunstiging van God.

D. G.: Deo gratias, dank aan God.

D. O. M.: Deo optimo maximo, aan den zeer goeden en grooten God.

Epi: Episcopi, van den Bisschop.

G. M.: gloriosae memoriae, roemrijker gedachtenis.

H. L. S. E.: Hoc loco sepultus est, op deze plaats ligt begraven.

I. M.: In memoriam, ter gedachtenis.

I. M. I.: Jezus, Maria, Jozef; bij een h. Familie-beeld.

I. N. D.: In nomine Dei, Domini, in den naam van God, den Heer.

I. N. R. I.: Jezus Nazaraeus, Rex Judaeorum, Jezus van Nazareth, Koning der Joden. Als „kruistitel" boven een crucifix.

I. N. S. T.: In nomine sanctissimae Trinitatis, in den naam der allerh. Drievuldigheid.

I. P. I.: In partibus infidelium, in het land der ongeloovigen.

L. D.: Laus Deo, Gode lof.

L. S.: loco sigilli, in plaats van het zegel.

O. P. M.: ora(te) pro me, bid(t) voor mij; meermalen onder het werk van kunstenaars, schrijvers, donateurs gevonden.

P. M.: Piae memoriae, te zaliger gedachtenis; ook wel: B. M.: Bonae (beatae) memoriae, te goeder (gelukzaliger) herdenking.

P. T.: Post (festum) Trinitatis, na het feest der h. Drievuldigheid.

R. I. P.: Requiesca(n)t in pace: dat zij ruste(n) in vrede.

S. of St.: Sanctus, de heilige.

S. D. G.: Soli Deo Gloria, aan God alleen de eer.

S. J.: Societatis Jesu, van de Societeit van Jezus (Jezuïet).

V. D.: Volente Deo, met Gods wil.

Z. H.: Zijne Heiligheid (de Paus).

Een niet eenvoudig verklaarbaar verschijnsel van geheel anderen aard, vraagt hier ten overvloede nog de noodige opheldering. Want naast de flink doordachte zinnebeeldingen, welke wij tot nu hebben behandeld, ontmoeten wij ook den lossen, speelschen trant van: spotbeelden, monsters, humoristische voorstellingen, schertsende overdrijvingen en dergelijke dingen. Naast het ernstig *verstand* en gevoel zien wij in werking de goedlachsche *verbeelding* van den middeleeuwschen artist, namelijk de

□ KARIKATUREN. □

In hooge mate opmerkelijk is deze trek der toenmalige kerkkunst. Want zij waren en zijn er nog vaak in de kerken: in de monster-koppen der waterloozers of spuiers, aan de koorbanken, in den vorm van lastdragers der zuilen, in de portalen en in het priesterkoor, omhoog en omlaag, allerwegen, in hoeken en

gaten; steeds half bedekt, juist genoeg zich vertoonend, om gezien te worden, zonder te veel op den voorgrond te treden. Schertsend en argeloos bedoeld, ontaardden die spotfiguren bijwijlen in stootenden wansmaak, waarover b.v. de h. Bernardus in krachtige bewoordingen zijne verontwaardiging uitsprak. Allengs worden zij bovendien — buiten de kerk gekomen — hekelende en wrokkende satiren, hoe meer men aan het zestiend'eeuwsche protestantisme toekomt.

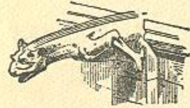


Fig. 74. Een draak: waterspuier

1. Oorspronkelijk zijn die spotwekkende beeldwerken door de geestelijkheid zelve ingevoerd of althans toegelaten, als een stille preek in beelden over de *dwaasheid der zonden*, of een ernstige aanmoediging tot de tegenover liggende deugd. Vandaar vinden wij het *kwaad* op tallooze wijzen *belachen* en verworpen in verwrongen koppen van allerhande maatschappelijke *typen* en in tal van ware of denkbeeldige dieren-facies en gedrochtelijke koppen; bovendien zijn zij gewoonlijk, lang niet slecht gekarakterizeerd.

Het waren de *ondeugden*, welke men te mijden, of de *bekoringen*, welke men te vlieden had. Die beelden zijn overigens — eigenaardige symboliek — half verborgen, b.v. onder de koorbanken, met de bijbedoeling van „verjaagd" door de monniken. Een plaagzieken, nog half zichtbaren duivel, om een uit de vele te noemen — Titynillus, zeggen enkele mystici dier dagen — die de religieuzen onder het brevier-gebed verstrooide, vindt men tallooze keeren aan de koorstoelen vertoond.

2. Er zijn draken, apen, duivels, verscheurende wouddieren, onbekende monsters enz.; zij hadden den dienst van waterspuiers, of deden zich door zuilen verpletteren; zij lagen onder een balklaag gekromd, of droegen de zware steenlasten of iets van dien aard.

De *symboliek* bedoelde hiermee (van de waterloozers inzonderheid): de *ketters*, die zij uit haar heiligdom uitwerpt; het *booze* dat voor de deugd schuil gaat; de *weerbarstigheid* of het *kwaad*, door de kerk dienstbaar gemaakt.



Fig. 75. Uil op een borstleuning (balustrade).

3. Behalve de *slang* en de halfslachtige *sirene* (vrouw en vogel of visch), de bekende beelden der „verleiding", en den *aap*, welke aan allerlei misdaden schijnt schuldig te staan, waren zeer bevoorkeurd het *basilisk*, de draak-slang (met doodenden blik), het symbool des van verre treffenden lasters, de *aspis* of gift-adder, welke krachtens de fabel, de „hardheid van gemoed" verzinnebeeldt en de *griffioen*, de fantastische leeuw-arend met het felle karakter der wreede hebzucht, het *zwijn* of een *beer*, beelden van onreinheid, de sluwe *vos*, de *wolf* als veelvraat enz.; wij verwijzen tevens naar blz. 125.



Fig. 76. vioolspelende aap.

Wij zijn aan het eind van onzen tocht door het *roomsche, symbolieke kerkgebouw*. Wij zagen het opwassen tot een *levende* stichting, en wij zagen het sieren met *welsprekende* beelden. Klonk het vreemd? Vreemd dan, als een oude waarheid, die te droevig en te algemeen vergeten is. Want „weet gij niet, zoo vroeg St. Paulus, dat gij de *tempel* zijt van God?" En die „tempel Gods is heilig"; „gesticht op den *grondslag* der Apostelen en Profeten, zijnde de uiterste *hoeksteen* Christus Jezus zelf"; „in Wien ook gij *mede-opgebouwd* wordt tot een *woonplaats* Gods in den h. Geest."

De *symboliek* wilde niets anders; zij trachtte een *stoffelijken* vorm te geven van hout en van steen, aan dien *geestelijken* „tempel" van Christus' leer en onze zielen. Zij wil dit nog *heden* en, in hoofdzaak, *op gelijke wijs*, in onze eigene kerken onzer eigene stad.

LITERATUUR ([1]).

Alberdingk Thijm. De h. Linie; Amst. 1858.
K. Atz. Die christl. Kunst in Wort und Bild; Regensburg 1899.
Auber. Histoire et théorie du symbolisme religieux; Paris 1884.
Augusti. Denkw. aus der christl. archäol.; Leipz. 1817.
Barbier. Traité d'iconographie chrétienne; Paris 1890.
A. J. Binterim. Die vorzügl. Denkw.d. chr.-kath. Kirche; Mainz 1838.
J. J. Bourasé. Dictionnaire d'archéologie sacrée; Paris 1851.
Cabrol. Dictionnaire d'archéologie chrét. et de lit. A-B; Paris 1902.
C. Cahier et A. Martin. Mélanges d'archéol. etc.; Paris 1847.
Cahier. Caractéristiques des saints; Paris 1867.
A. de Caumont. Abécédaire ou rudiments d'archéol; Caen 1867.
C. E. Clement. Saints in art; London 1899.
L. Cloquet. Eléments d'iconographie chrétienne; Lille 1890.
R. A. Cram. Church building, study on pr. of archit.; Bost. 1901.
Crosnier. Iconographie chrétienne; Paris 1848.
H. Detzel. Christliche Ikonographie; Freiburg 1894.
Didron. Iconogr. chrét.: Histoire de Dieu; Paris 1843.
Didron. Manuel d'iconogr. chrét. grecque et latine; Paris 1845.
G. Durandus. Rational, manuel des divins offices; Paris 1854.
Dr. B. Eckl.—C. Atz. Die Madonna; Brixen 1883.
E. Evans. Animal Symbolism in ecclesiastical archit.; London 1896.
Dr. A. Fäh. Gesch. der bildenden Künste; Freib. 1903.
R. Forrer und G. Müller. Kreuz und Kreuzigung Chr.; Strassb. 1894.
R. Garrucci. Storia dell'arte crist. nei primi 8 secoli; Prato 1873.
J. Géner. Theol. dogm.-schol. s. antiq. monum. ill.; Rom. 1767.
Grimouard de St. Laurent. Guide de l'art chretien; Paris 1872.
L. J. Guénebault. Dictionn. icon. des figures; Paris 1850.
L. J. Guénebault. Dictionn. icon. des monum. chrét.; Paris 1845.
. Hack. Der Christliche Bilderkreis; Schaffhausen 1856.
G. Heider. Ueber Tiersymbolik; Wien 1849.
E. Hurll. The Madonna in art; London 1899.
Jameson. Legends of the Madonna; London 1902.
C. M. Kaufmann. Handbuch der christl. Archäol.; Paderb. 1905.
F. X. Kraus. Real-Encycl. der chr. Alterthümer; Freib. 1882.
F. X. Kraus. Geschichte der christlichen Kunst. Freiburg 1896.

([1]) Gelijk wij in den aanvang zegden, geven wij voor den belangstellende in deze stoffen, een lijst van door ons gebezigde literatuur; tijdschrift-artikelen en kleinere detailstudies werden niet opgenomen.

J. Kreuser. Der christliche Kirchenbau; Regensb. 1861.
J. Kreuser. Bildnerbuch; Paderborn 1863.
J. Kreuser. Christliche Symbolik; Brixen 1868.
J. Kreuser. Der christliche Altar; Brixen 1869.
Dr. Laib und Dr. Schwarz. St.ü.d. Gesch. des chr. Altars; Stuttg. 1857.
H. Leclercq. Manuel d'archéologie chrétienne; Paris 1907.
W. Lowries. Christian art and archaeology; London 1901.
E. Mâle. L'art religieux du 13e siècle en France; Paris 1902.
Th. Mamachi. Origines et antiq. christ.; Romae 1844.
Martigny. Dict. des antiquités chrét.; Paris 1865.
O. Marucchi. Eléments d'archéologie chrétienne; Rome 1900.
W. Menzel. Christliche Symbolik; Regensburg 1854.
A. Michel. Histoire de l'art depuis les prem. temps chrét.; Par. 1905.
Molanus. Historia ss. imag. et picturar; Lovani 1771.
E. Müntz. Etudes sur l'hist. de la peint. et l'iconogr.; Paris 1886.
Neale and Webb. The symbolism of churches; London 1893.
H. Otte. Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie; Leipzig 1854.
H. Otte. Archäologisches Wörterbuch; Leipzig 1883.
W. Palmer. An introduction to early christ. symbolism; Lond. 1885.
J. B. E. Pascal. Origines et raison de la liturgie; Paris 1844.
Dr. R. Pfleiderer. Die Attribute der Heiligen; Ulm 1898.
E. Reusens. Eléments d'archéologie chrétienne; Louvain 1871.
E. Reusens. Manuel d'archéologie chrétienne; Paris 1890.
C. Rohault de Fleury. Les Saints de la Messe; Paris 1883.
Dr. J. Sauer. Symbolik des Kirchengebäudes; Freib. 1902.
Schäfer. Handb. der Mal. vom Berge Athos; Trier 1855.
Dr. A. Schmid. Der christliche Altar; Regensburg 1871.
V. Schultze. Archäologie der altchristl. Kunst; München 1895.
P. Selvatico. Intorno alla simbol. figurat. ornamentale; Ven. 1864.
Séroux d'Agincourt. Hist. de l'art p.l. monum.; Paris 1824.
Smith and Cheetham. A dict. of christian antiquities; London 1876.
J. Stockbauer. Kunstgesch. des Kreuzes; Schaffhausen 1870.
S. Thomæ Aquinatis. Summa theologica; Parisiis 1882.
A. Venturi. Storia dell'arte italiana; Milano 1901.
Viollet-le-Duc. Dictionnaire raisonné; Paris 1875.
Dr. P. Weber. Geistl. Schauspiel und kirchl. Kunst; Stuttgart 1894.
J. E. Wessely. Iconographie Gottes und der Heiligen; Leipzig 1874.
I. H. v. Wessenberg. Die christlichen Bilder; Constanz 1827.
J. Wilpert. Die Malereien der Katakomben Roms; Freiburg 1903.
Woltmann—Woermann. Gesch. der Malerei; Leipz. 1879.
Zestermann. De basilicis libri tres; Leipzig 1847.
O. Zöckler. Das Kreuz Christi; Gütersloh 1875.

ALGEMEEN REGISTER.

BLADWIJZER.